

**KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞI TARİH BİLİM DALI**

Nezahat CEYLAN

KAĞIZMAN'DA TARİH VE ARKEOLOJİK ARATIRMALAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd.Doç. Dr. Akın BİNGÖL

Kars-2007

Ç NDEK LER

ÖZET.....	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
LEVHALAR L STES	X
G R	1
1.KA IZMAN VE ÇEVRES N N CO RAFYA VE TAR H CO RAFYASI.....	1
1.1. KONUMU, JELOJ K VE MORFOLOJ K ÖZELL KLER	1
1.2. klim.....	3
1.3. Bitki Örtüsü.....	5
1.4.Hidrografya.....	7
1.5. Toprak.....	10
2. PREH STOR K (YAZI ÖNCES -TAR H ÖNCES) ÇA LAR.....	13
2.1 Paleolitik Ça	14
2.1.2 Alt Paleolitik Ça	15
2.1.3 Orta Paleolitik Ça	16
2.1.4 Üst Paleolitik Ça	18
2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Ça	21
2.3 Neolitik Ça	23
2.4. Kalkolitik Ça	25
2.5. Tunç Ça ı.....	28
2.5.1 Karaz Kültürü.....	37
3.URARTU DEVLET	42
3.1.Kurulu Dönemi.....	42
3.2.Geli me Dönemi.....	42
3.3. Gerileme ve Çökü Dönemi.....	43
3.4. Urartu Kültür ve Medeniyeti.....	45
3.4.1.Urartu Mimarisi.....	45
3.4.2.Urartu Sulama Sistemi	50

4. SK TLER.....	53
4.1. skit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri.....	56
5. ARA TIRILAN MERKEZLER.....	61
5.1. Budakveren Yerle mesi.....	61
5.2. Kozlu Kaleleri.....	61
5.3. Kuyumcular Yerle mesi.....	62
5.4. Kozlu Köyü Sulama Göletleri.....	63
5.5. Keçivan Kalesi.....	63
5.6. Kötek.....	63
5.7. Çallı (Har) Kalesi.....	64
5.8. aban Kalesi.....	64
5.9. Sakasen Kalesi.....	64
5.10. Geyikli Tepe Kaya Panoları.....	65
5.11. Kızlar Kalesi.....	65
5.13. Camu lu Höyük	66
5.12. Camu lu Kaya Panoları.....	66
5.14. A ca Kalesi.....	67
5.15. Tombultepe.....	67
5.16. Kurbanana Ma arası.....	67
5.17. Yazılıkaya.....	68
SONUÇ.....	70
KAYNAKÇA.....	72
LEVHALAR.....	96
ÖZGEÇM	

IV

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARLIIZMAN'DA TARİH VE ARKEOLOJİK ARA TIRMALARI

Nezahat CEYLAN

Danışman: Yrd.Doç. Dr. Akın B NGÖL

2007-SAYFA 151+ XII

Jüri: Yrd.Doç. Dr. Akın B NGÖL

Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE

Doç. Dr. Selçuk URAL

Anadolu insanlık tarihinin laboratuvarlarından biri olma özelliğine sahiptir. Biz bu çalışmamızda Anadolu'nun kuzeydoğu kısmında yer almakta olan Kars ili'nin Karlıızman ilçesini ele aldık. Karlıızman Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşme görmü tür. Bunda en önemli faktör hiç şüphesiz coğrafi konumdur. Coğrafi olarak Anadolu yaylalarını Kafkaslar ve İran yaylalarına bağlayan geçit olma özelliğine sahiptir. Eskiçağ tarihi açısından da çok zengin veriler içermekte olduğu yapımları olduğu umuz bu çalışmamızla ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Kars, Karlıızman, Paleolitik, Urartu, Kaya Panoları

ABSTRACT

MASTER THESIS

HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL SURVEYS IN KA IZMAN
Nezahat CEYLAN

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Akın B NGÖL

2007-PAGES 151+XII

Jury: Asst. Prof. Akın B NGÖL

Assoc. Prof. Cihat GÖKTEPE

Assoc. Prof. Selçuk URAL

Anatolia should be seen as a laboratory of human history. The area of this study includes the the Ka ızman district of Kars which is located in the northeast edge of Anatolia. Ka ızman became a settlement up from the Paleolithic ages which can be explained with its geographical location. Geographically it provides a passage from the Anatolian and Caucasian plateaus to the Iranian plateaus. This study also shows that the area is also important in terms of old age .

Keywords: Anatolia, Kars, Ka ızman, Paleolithic, Urartu, Rock Boards.

ÖNSÖZ

Ara tırma sahamız Do u Anadolu Bölgesi'nin do usunda yer almaktadır. Kuzeydo u Anadolu'nun sınırına yakın bir bölümünde yer almaktadır. Do u Anadolu'nun da lık bölgelerinin içinde verimli bir vadiyi olu turmaktadır. Türkiye'nin önemli akarsularından olan Aras nehri Ka ızman'a hayat vermektedir. Ka ızman Vadisi'nin her iki yakası da tarihi ve arkeolojik zenginliklerle dolu oldu unu yapmı oldu umuz incelemelerde görmü olduk. Bu sahada on yılı a kın süredir çalı ma yapan "Do u Anadolu Yüzey Ara tırmaları Projesi" ekibinin bir üyesi olarak bölgenin Eskiça Tarihine ı ık tutmaya çalı tık. De erli hocam Yrd. Doç. Dr. Akin B NGÖL'ün yönlendirmeleri ile bölgenin tarihi ve arkeolojisini de erlendirmeye gayret ettim. Hiç üphesiz hocam Akın B NGÖL'ün eme i unutulmaz. Kendilerine desteklerinden dolayı te ekkür etmeyi bir borç bilmekteyim. Çalı malarda destekleri esirgemeyen "Do u Anadolu Yüzey Ara tırmaları Proje" ekibi Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN, Ar . Gör. Yasin TOPALO LU ve Yavuz GÜNA DI (M.A)'na çok te ekkür ederim.

KISALTMALAR

- AAA* : Annals of Archaeology and Anthropology, London.
- AA* : Archäologischer Anzeiger, Berlin.
- Ac Ant Hung* : Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budape te
- AfO* : Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
- AfO-NF* : Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
- AJA* : American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
- AMI* : Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin.
- Anadolu-Anatolia* : Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayını Ankara.
- AnAr* : Anadolu Ara tırmaları, stanbul.
- Anatolica* : Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Anterieure, Leiden.
- AO* : Der Alte Orientalia, Leipzig.
- Ar Or* : Archiv Orientalni, Prag.
- ARI I* : Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden.
- ArkST* : Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- AST* : Ara tırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- AS* : Anatolian Studies, London.
- BiOr* : Bibliotheca Orientalis, Leiden.
- CAH* : Cambridge Ancient History. Cambridge.
- DTCFD* : Dil, Tarih, Co rafia Fakültesi Dergisi, Ankara.
- HChI* : Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz.
- IEJ* : Israel Exploration Journals, Jerusalem.
- IRAN* : Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
- IRAQ* : Published by the British Shcool of Archaeology in Iraq, London.
- Ist. Mitt.* : stanbullaer Mitteilungen. Deutsches Archäologisches

VIII

Institute, Tübingen.

- A* : Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
- JA* : Journal Asiatique, Paris
- JAOS* : Journal of the American Oriental Society, New Haven.
- JCS* : Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
- JNES* : Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
- KBo* : Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin.
- KUB* : Keilschrift-Urkunden aus Boghazköi, Berlin.
- KST* : Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
- MDOG* : Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin, Berlin.
- MTA* : Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
- MVAG* : Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, Berlin.
- MVAeG* : Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, Leipzig.
- Or Ns* : Orientalia. Nova Series, Roma.
- PZ* : Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Leipzig.
- RA* : Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
- REA* : Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
- RHA* : Revue Hittite et Asiatique: Organe de la Société des Etudes Hittites, Paris.
- RLV* : Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin.
- TAD* : Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
- Tel Aviv* : Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Israel.
- TKU* : Topographische Karte Von Urartu, Berlin.
- TTAED* : Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi, Ankara.
- TTKong.* : Türk Tarih Kongresi, Ankara.
- TÜBA-AR* : Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
- UKN* : Urartskie Klioobraznyne Nadpisi, Moskova.

IX

- VDI* : Vestnik Drejnev storii, Moskova.
- WVDOG* : Wissentschatliche Veröffentlichungen der Deutschen
Orient-Gessellschaft, Leipzig.
- ZA* : Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
- ZE* : Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

LEVHALAR L STES

- Harita-1 Türkiye Co rafi Bölgeleri (*Topalo lu 2006'dan*)
- Harita-2 Urartu Yayılım Haritası (*Topalo lu 2006'dan*)
- Harita-3 skit Kimmer Yayılım Haritası (*Topalo lu 2006'dan*)
- Harita-4 Çalı ma Alanı Co rafi Yapısı
- Harita-5 Tespit Edeilen Tarihi ve Arkeolojik Merkezler
- Tablo-1 Tespit Edilen Merkezleri Ça lara Göre Da ılımı
- Resim-1 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-2 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-3 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-4 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-5 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-6 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-7 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-8 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-9 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-10 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman
- Resim-11 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman
- Resim-12 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman
- Resim-13 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman
- Resim-14 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman
- Resim-15 Kozlu Göletleri (Arifin Göleti) Kozlu-Ka ızman
- Resim-16 Kozlu Göletleri (Arifin Göleti) Kozlu-Ka ızman
- Resim-17 Kozlu Göletleri- Kozlu-Ka ızman
- Resim-18 Kozlu Göletleri- Kozlu-Ka ızman
- Resim-19 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
- Resim-20 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
- Resim-21 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
- Resim-22 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
- Resim-23 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
- Resim-24 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

- Resim-25 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
Resim-26 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman
Resim-27 Kötek Kalesi- Kötek/Ka ızman
Resim-28 Kötek Kalesi- Kötek/Ka ızman
Resim-29 Kötek Kalesi- Kötek/Ka ızman
Resim-30 Kötek Kalesi- Kötek/Ka ızman
Resim-31 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman
Resim-32 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman
Resim-33 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman
Resim-34 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman
Resim-35 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-36 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-37 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-38 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-39 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-40 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-41 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-42 aban Kalesi- aban-Ka ızman
Resim-43 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-44 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-45 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-46 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-47 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-48 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman
Resim-49 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-50 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-51 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-52 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-53 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-54 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman
Resim-55 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-56 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-57 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-58 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-59 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-60 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-61 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-62 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-63 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-64 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-65 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-66 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-67 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-68 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-69 Tombultepe-K.Kökten-1975

Resim-70 Kurbana a-Ka ızman

Resim-71 Kurbana a-Ka ızman

Resim-72 Kurbana a-Ka ızman

Resim-73 Kurbana a-Ka ızman

Resim-74 Kurbana a Erken Tunç Keramikleri ve Bazalt uç-K.Kökten-1975

Resim-75 Yazılıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

Resim-76 Yazılıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

Resim-77 Yazılıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

Resim-78 Yazılıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

G R

1.KA IZMAN VE ÇEVRESİNİN COĞRAFYA VE TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. KONUMU, JEOLOJİK VE MORFOLOJİK ÖZELLİKLER

Kaızman, tarihinin en eski çağlarından itibaren yerleşim sahnesine olmuş 1600 m. rakımlı, Kars vilayetine bağlı bir kasabadır. Kuzeyinde Kars, doğusunda Tuzluca, batısında Sarıkamış, güneyinde Ararat'ın Karaköse kazası yer alır. Kazanın merkezi 43 derece 30 dakika 39 saniye doğu boylam ve 40 derece 40 dakika 44 saniye kuzey enlemi üzerindedir.

Yaklaşık 1400 km² lik bir yüz ölçümüne sahip olan arazi bölgesinin kuzeyinde, Aras nehrinin her iki sahilinde oldukça kalın tuz adaseleri bulunmaktadır. Güneyinde yataklar yeraltı ve yerüstü işletmesi halindedir. Bu yataklar mor, gri, jips adaseleri olarak birbirlerini takip etmektedir. Bu jipsli ve tuzlu formasyon Aras nehri kuzeyinde Darphane ve Saatviran Köyü hattına kadar devam etmektedir.¹

Aras ırmağı tarafından doğu-batı doğrultusunda yaklaşık ikiye ayrılmış olan arazi bölgesi, kısa mesafelerde önemli yükselti farkları göstermektedir. Aras ırmağı vadisini tabanı ile güney ve kuzeydekiler yüksek olanları arasında yükselti farkı birçok yerde 1500m'yi geçmektedir. Kaızman ilçesinde, en alçak kesim Akçay köyü doğusunda 1080m'lik alandır. En yüksek noktası ise Aratdede Tepesi olup, 3275m'dir. Bu iki nokta arasında yaklaşık yükselti farkı ise 2200 m'ye yakındır.

Kaızman'dan güneye doğru tepelere çıkan yol takip edildiğinde 1100 m mesafeye doğru evvela sislere, daha güneye doğru yeşil tağ dolayısıyla serpantinlere rastlanır.²

Anadolu'nun kuzey sismik hattı, sık sık vuku bulan depremlerle Aras ve çöküntü hatları bu sismik hatla münasebette olduğu görülür.³

---

¹ Erentöz 1954: 15-16

² Erentöz 1954: 17

³ Erentöz 1954: 22

Bu bölgede deniz istilası ist ve grenelerin çökmesiyle başlamakta ve bu tabakaların kıvrılıp, esnemesi ile de deniz altı bazik intrüzyon'ların devamı bölgenin muazzam yeraltı suyu meydana getirmiştir.⁴

Kötek'te esasen üzerinde diskordan olarak açığa çıkmış olan aliyosyen formasyonları bu bölgede hemen ufki iken, buralardan Aras nehrine doğru uzaklaştıkça 5-10 derece yatım ile izoklinal olarak güneye dalarlar ve Aras nehri iki sahil bölgesinde kıvrıklı, faylı ve ters dönmü , dar reyonlu pliler halinde Ka ızman Tuzlası Bölgesine kadar uzanırlar. Jips ve kalın tuz yatakları ile beraber kükür, gips ve kalker yatakları aynı durumu gösterirler. Tabakaların görünür kıvrımları, Ka ızman Tuzlasının, bir tuz domu bakiyesi veya adesesini halinde ortaya çıktığını düşündürmektedir. Büyük bir ihtimalle bu dom veya adese Aras nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Bu formasyonun üst kısımlarını düzenli dalıplarına karşılık gelen yeraltı su letmesinde ve gerekse açık hava su letmelerinde görüldüğü şekilde, iç kısımları karışık bir surum almaktadır. Bu karışık durum tabii olarak bu formasyondaki jips ve tuz yataklarının mevcudiyetinden ileri gelmektedir. Bunların suda kolaylıkla eriyebilme, hacim deşirme, kayganlık özellikleri ve nihayet aralarındaki morn ve kil gibi plastik malzemelerin bulunması buradaki bölgenin tektonik durumunu fazlasıyla güçlendirmiştir. Bölgedeki depresyon özellikleri ayrıca buna katılacak olursa, buradaki tektonik durumun birçok faktörlerin tesiri altında kaldığını neticesi çıkarılır. Nitekim burada iddetli kıvrılma, katlanma ve kıvrımların bilhassa tuzlu ve jipsli bölgeler için söz konusu olmasına karşılık esas başlangıç sahası olan Kötek'te tabakaların az meyilli, izoklinal güneye muntazam yatımlı olması bu faktörlerin hiç birinin Kötek'te bulunmamasından ileri gelmektedir.⁵

Havza bir çanaklaşma sahası görünümünde olup, batıdan itibaren yükseklik artmaktadır. Havza içerisinden geçen ve doğuya doğru akan Aras nehri geriye doğru indirge sonucunda batıda bulunan ve Sarıkamış-Ele kirt arasında yer alan volkanik kütleyle yarı ve Pasinler-Horasan havzasını kapatmıştır. Kapsa sonucunda Aras nehri indirge derine ve yanlara doğru

---

⁴ Erentöz 1954: 25

⁵ Erentöz 1954: 27-28

hızlandırmı tır. Aras'ın derine do ru a ındırması, havza içerisinde ve tabanında yer alan tuz alçı ta ı içeren oliogmiyese alacalı plastik dolgusunu yarmı tır. Aras nehri ile birle en dereler bu dolgunun derin bir ekilde yarılması sonucu olu mu tur. Bazı alanlarda epirojenik yükselme ile birlikte yarılma iddetinin artmasıyla “V” biçimli genç vadiler olu mu tur. Bu da lardan çıkan ve Aras nehrine kısa mesafede birle en dereler, Aras ile birle im yerlerinde genç birikinti kolonileri olu turmu lardır. Havzanın kuzeyinde yine Aras nehrinin a ındırması sonucu Ya lıca Da ı'nın güneyinde korni ler olu mu tur. Bu korni ler 50 m. Ye yakla an yüksekli e sahiptirler. Bunlar Karakurt bo azının kuzeyinde ba lamakta ve Ka ızman havzanın kuzeyinde bir yay çizerek, Tuzluca havzasının kuzeyine kadar devam etmektedir.

1.2. klim

Posof, Niyalasıkhor ve Aras ile Ka ızman deresi gibi meyve yeti en yerlerde kı ayları yüksek yayla yerlere göre hafif geçer.⁶

Evliya Çelebi “Ka ızman, Aras kenarında oldu u için havzası mutedildir. Yer yer ba ve bahçeleri haluk, halım, selim ahalisi vardır.” Demekle bölge iklimi hakkında çok iyi malumat vermektedir.⁷

Ka ızman son 22 yıllık ortalama ya ı miktarı 423.5 m.dir. Ayrıca son 15 yıllık ortalama nispi nem %55 oranındadır.⁸

Ka ızman ilçesinin bulundu u bölüm daha çok kara içi ya ı rejiminin görüldü ü sahalara dâhil oldu u görülmü tür.⁹

Bölgenin iklimin 1940'lı yıllarda buralarda ara tırma yapan . Kılıç Kökten “iklim bakımından Kars Platosu ile Aras Vadisi arasında çok fark gördüm. 1942 yılı bir te rih ayı ba larında ikinci tetkik gezime çıktı ım zaman platoya iyice kar ya mı tı. Aras Vadisine indi im zaman çayırları ye il ve günlük ekinleri bitmi gördüm.”¹⁰ demekle çok iyi belirtmektedir.

⁶ Kırzio lu 1954: 19

⁷ Evliya Çelebi 1969: 240

⁸ Ekstrem Kıymetler Bülteni, Devlet Meteorolojisi leri Genel Müdürlü ü, Yay. 1982

⁹ Akyol 1944: 1-34

¹⁰ Kökten 1943:607

Do u Anadolu Bölgesinde hâkim olan iklim ko ullarının temelini atmosferin üst seviyelerindeki akım ko ullarında meydana gelen de i meler tayin etmektedir.

Ka ızman ve çevresinin iklim özelliklerinin ara tırılması sırasında pek çok sorunlarla kar ıla ılmı tır. Özellikle sıkı bir meteoroloji a ının bulunmayı ı yüksek alanlardaki iklim ko ullarını ortaya koyacak gözlemlerin yapılmaması gibi sorunlar ba ta gelmektedir. Yakla ık 1400 m seviyesinde bulunan bir meteoroloji istasyonu dı ında ba ka istasyon bulunmadı ı için bu istasyonların daha alçakta ve yüksekte kalan yerleri iklim ko ullarını rakamsal verilerle açıklamak mümkün olmamaktadır.

Ka ızman ve çevresinde aylık ortalama sıcaklık de erlerinin her ay uzun yıllık ortalamalardan az yâda çok farkların oldu u dikkat çeker.¹¹

Ara tırma bölgesinde ya ı lar yüksek da lar ve plato sahasından vadi olu una do ru inildikçe ya ı ın hızla azaldı ı görülmektedir. Nitekim en çok ve en az ya ı alan yerler arasındaki fark 600 mm'nin üzerine çıkmaktadır. Burada en fazla ya ı Alada , Kapıda ı, Kavrakol da ı, Ya lıca Da ı gibi yüksek kütlelerin zirve kısmına dü mektedir. Buralarda ya ı miktarları 1000 mm ve daha fazla olması mümkündür. Ya ı miktarlarındaki farklılı ın temel sebebi dikey seviye farklılıklarının çok fazla olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca havza özelli inin payı büyüktür. Da lık kütleler ya ı ın büyük kısmını alırken taban kısmı bu ya ı lardan yeterince yararlanamamaktadır.

Ka ızman meteoroloji istasyonunun verilerine göre yılda yakla ık 24 gün kar ya ı lı geçmektedir. Bu de er Erineç ve Sür'ün Erzurum-Kars bölümü için verdikleri ortalama kar ya ı ı gün sayısından daha azdır. Sür, Erzurum-Kars bölümünde kar ya ı lı günler sayısının 55 günün üzerinde oldu undan bahsetmektedir.¹²

Ka ızman meteoroloji istasyonu verilerine göre, ekim aylarında ba layan kar ya ı larının nisan'a kadar devam etti ini yalnız ekim, kasım ve nisan

---

¹¹ Ni ancı 1975: 1vdd

¹² Sür 1964: 9

aylarında kar ya ı lı günlerin çok az oldu u, kar ya ı larının daha az ya dı ı aralık ve mart dönemlerine denk geldi i görülmektedir.

1.3. Bitki Örtüsü

nandık; “Türkiye Bitki Co rafyasına Giri ” adlı eserinde kuzeydo u Anadolu’nun vejetasyon sahalarını gösteren bir haritaya yer vermi ve bu haritada ara tırma bölgesinin alçak kesimlerini yüksek plato stepleri arasında yer alan a aç yeti tirme sınırı altında kalmı “step sahaları”na dâhil etmi tir. Daha yüksek alanlar önceden orman ile kaplıyken zaman içinde tahribe u ramı “yüksek plato stepleri sahası” Aras güneyi da ları ile Alada ’ın yüksek kesimlerini ise “Alphin sahaları” olarak ayırmı tir.¹³

Aras vadisi boyunca ve Kötek kuzeyindeki vadi içlerinde yer yer ardıçlara rastlanmı tir. Bunlar katran ardıç’ı ve Kokar ardıç’ıdır. Bölgede don olaylarının uzun süreli olu u yeti en bitki türlerini sınırlamakta ve özellikle vejetasyon devresi uzun olan türler yeti memektedir.¹⁴

İkbahar mevsimdeki geç donların zararları kültürel bitkilerde çok belirgin ekilde gözlemlenmektedir. Don vurmaı denilen bu olayla meyve bahçeleri büyük zarar görmektedir. Nisan ayı içinde çiçeklenmeye ba layan meyve a açları bu dönemlerde meydana gelen kısa ve iddeti az olan don olayları ile küçük zararlar olabilmektedir. Ancak uzun ve iddetli don olayları ile tomurcuk ve çiçekler adeta kavrularak yok olmaktadır.

Büyük çapta bozulmu olan do al bitki örtüsü genelde tek bir düzeli göstermektedir. Ancak yer yer rastlanan a aç ve çalı kalıntılarının nispeten daha nemli olan kuzeye dönük yamaçlarında tutunabilmi tir.

Aras olu unun geni ledi i Ka ızman-Tuzluca arasında çok zayıf otsu örtü yer almaktadır. Bu sahadaki oligomiosen yapılı tuzlu alkoli çökeller üzerinde halefi ve halefitler erozyona u ramı kahverengi topraklar üzerinde birikinti yelpazelerinde ve litasoller üzerinde step rejasyonu yaygındır.¹⁵ Bu alanda toplam belli ba lı türler unlardır; sandalya sazi, hu i hakik, çakıl diken, bo a

¹³ nandık 1963 : 28, 58

¹⁴ Atalay 1983: 11

¹⁵ Regel 1983: 33-34

dikeni, yıllık ölmez otu, kâ it çiçe i, gelin dü mesi, yapı kan kazaya ı, boynuz otu, yer me esi, köpek di i, imam kavu u, dere ba , kaya kaya çiçe i, hatmi, keten, horoz bibi i, halkavî yapraklı, oda çayı, sütle en, do u deniz lahanası, alev dodak, sorguç otukılaç.¹⁶

Ka ızman'da ayrıca elma, armut, erik, kayısı dut, vi ne, kiraz, üzüm, ceviz gibi meyvelerin yanında fasulye, bakla, domates, patlıcan, biber, lahana, kavun, karpuz, arpa, bu day, çavdar, yulaf gibi bitkilerde yeti mektedir. Hatta halkın ço u ba cılıkla geçimini temin etmektedir. Bu sebeple Ka ızman eskiden beri Kars'ın meyve bahçesi rolündedir.

Ka ızman'da arıcılıkta ileri bir vaziyette olup çiçek balının rengi, kokusu ve nefaseti çok üstün oldu undan 93 harbine kadar stanbul sarayına buradan gönderildi.¹⁷ Yörede meyvecilik yüz yıllardan beri geleneksel olarak yapılmaktadır. Ka ızman ilçesi meyve bahçeleri ile ün sanmı tır. Ka ızman'a ısmarladım nar gele türküsü'nü ülkemizde duymayan ve bilmeyen yok gibidir. Oysa nar, Akdeniz iklimi bitkisi olup, Ka ızman'da yeti memektedir. Bu türküyle ilgili birçok olay anlatılmaktadır. Bunlardan en yaygın olanları unlardır.1. köyde hasta olan bir kadının canı nar ister. Ka ızman çevresine göre büyük bir yerle imi oldu undan belki orada nar bulunabilir ümidiyle nar alması için e ini Ka ızman'a gönderir.

Ka ızman ilçesinde genelde meyve bahçelerinin 1150–1650¹⁸ metreler arasında bulunmaktadır. Meyve bahçeleri 1200 metre civarındaki vadi tabanlarında yo unluk kazanmı tır.¹⁹ Meyve bahçeleri, Aras ırma ının zamanla bırakmı oldu u alüvyonlar üzerinde yer almı tır. Bu alüvyonların kalınlı ı 150 m. Civarında olup kumlu ve iri çakıllardan olu mu tur.²⁰ Yörede haziran-ekim ayları arasında dönemde kuraklık görülmektedir. Fakat bahçeler Arasın vadi tabanında yo unluk kazandı ı için kolayca sulanabilmektedir. Sulama sorunu nehir yata nda 80–10 metre yüksekli indeki bahçelerde görülmektedir.

¹⁶ Atalay 1983: 173

¹⁷ Kırzıo lu 1954: 14-15

¹⁸ Uzun 1991: 9-24

¹⁹ Koday 2004: 193

²⁰ Bayındırlık ve skan Bakanlığı, DS . 1987

Ka ızman ilçesinde 73.303 kayısı a acı bulunmaktadır. Ka ızman'ın iklimi kayısı yeti tirilmesinde oldukça elverişlidir. Bu nedenle yöre çiftçisi olu turacakları meyve bahçelerine kayısı dikmeyi tercih etmektedir.²¹

Ka ızman'da ılıman iklim bitkilerden elma da fazlaca yeti tirilmektedir. Ayrıca 11.131 a açla armut 3. sırada yer almaktadır. Ancak her ailenin bahçesinde mutlaka birkaç armut a acı bulunmaktadır.

1.4.Hidrografya

Atlas Okyanusu ile Hint Okyanusu arasındaki su bölümünün bir kısmı Do u Anadolu'dan geçer.²² bu hat bölgenin batı ve kuzey hududunu takip eder. Do u Anadolu'nun kuzey do usunda oldukça geni bir saha sularını Kars ve Aras vasıtasıyla hazar denizine gönderir.²³

Aras nehri, kuzey ve güney sıra da ları arasında bazı geni alüvyonlar içerisinde bazen dar bagalt akıntılarını yayarak A a ı Pasinler ve Ka ızman'a kadar birçok menderesler çizer.

Aras, Köprü köy civarında 1900 metre do uda Ka ızman köprüsünde ise 1400m rakımında olup en alçak düzlükleri te kil etmektedir.²⁴

Aras ırma ı'nın "merkezi akarsular sistemi"ne dâhil olup sularını Hazar'a göndermektedir. Bölgenin tektonik hatlarına uygun bir ekilde kurulmu , boyuna bir akarsu özelli i ta ımaktadır.²⁵ Aras Irma ı, Bingöl Da ları'nın kuzeye bakan yamaçlarından do ar. Sonra Karakurt Bo azı'na girer.

Aras Nehri, bölgedeki hâkimiyetini uzun yıllardır sürdürmektedir. Evliya Çelebi "Ka ızman'da Aras Nehrini keleklerle geçtik." Demekle 400 yıl öncesini belirtmektedir. Ksenephos, anabasis de öyle demektedir."bu i lerden sonra Hellen'ler günde be parabang giderek yedi gün Phasis nehri boyunca ilerlediler. Bu nehir bir petetron geni li inde idi. Demekle de Aras nehrinin ölçülerini belirtmektedir.²⁶

²¹ Koday 2004: 196

²² Uzun 1991: 149 vdd.

²³ Erinç 1953: 13

²⁴ Erentöz 1954: 2

²⁵ Akyol 1947: 1-36

²⁶ Xenophon 1943: 1-4

Heredot ise;”Aras kimilerine göre ster’den daha büyük kimilerine göre de daha küçüktür. Anlatıldığına göre; içinde a a ı yukarı Lesbas büyüklüünde takımadalar vardır. Suları kırk a ızdan dökülür. Bunlardan birisi dı ında hepsi bataklıktır. Burada çi balık yiyerek geçinen ve giyecek olarak fok balı ı derileri giyinen halklar ya arlar. Aras’ın yalnız bir a zı bir engele çarpmadan Hazar Denizine dökülür” demekle hem Aras’ın kendisi için önemli hem de çevresinde yaayan halk hakkında enteresaneyle anlatmaktadır.²⁷ Aras bugün dahi etrafında birçok yerle im yerleri barındırmakta olup Do u Anadolu’da donmadan akan tek nehirdir.

Kötek Deresi; Aras Irma ından sonra en önemli akarsuyudur. Bu dere birçok derenin birleşmesiyle oluşur. Kötek Deresinin kaynağını, deniz seviyesinden 2850 m yüksekten doğan karanlık dere oluşturmaktadır. Bu dere Akyol Deresi ile birleştikten sonra Alada ’ın kuzey yamaçlarından doğan Kilis Deresi’nin sularını alıp doğuya doğru devam etmektedir. Çilehane Köyü yakınlarında Güvercin Deresi ile yoluna devam etmektedir. Çilehane Köyünün yaklaşık 1km güneydoğusundan itibaren,”Kötek Penceresi” adıyla bilinen bölgeye girmektedir.

Kötek Deresi İkeft Deresinin sularını da alarak iyice güçlenmektedir. Kötek Deresi bölge sınırları içinde Aras Irma ına katılan en uzun dere olup uzunluğu 39km’yi bulmaktadır.

Abdullah Deresi, kuzey kesimden doğup Aras’a katılan ikinci büyük akarsudur. Deniz seviyesinden yaklaşık 2800m yüksekten doğarak Kandil Deresi adı ile güneye doğru akar.

Azathan Deresi, Ya lıca Da ı’nın güneye bakan yamaçlarından ve deniz seviyesinden 2823m yüksekten doğar. Derimen Deresi olarak anılan akarsu, bazaltlarını derin bir şekilde aktırması için Darbo az Deresi olarak anılmaktadır. Toplam uzunluğu 18km kadar olan Azathan Deresi Aydınkavak Köyünün güneyinde daha önce oluşturulmuş oldu u birikinti konisini yararak, Aras Irma ına katılmaktadır.

Tuzludere Aydınkavak Köyü çevresindeki heyelan sahasından doğar ve önemli bir şekilde güneye doğru akar. Uzunluğu 5km kadardır.

²⁷ Heredotos 1973: 1/201-202

Aras Irma ı'na güneyden katılan derelerin başlıcaları, batıdan doğuya doğru Kaput Deresi, Todanın Deresi, Yukarı Dere, Şahin Deresi, Yarımcalar ve Çayyeri Dereleri olmaktadır.

Aras Irma ı'na güneyden katılan önemli derelerden biri Kaput Deresidir. Kurunlar Tepenin güneyinden ve deniz seviyesinden 2130m yüksekten doğuya Kuloğlu Köyü kuzeyinden, Aras Irma ı'na katılırlar. Kaput Deresinin kaynağı ile Aras Irma ı'na katıldığı nokta arasında 850mlik bir yükselti farkı bulunmaktadır. Dere oldukça hızlı bir akıma sahiptir.

Deniz seviyesinden 2950m yüksekten doğuya Todanın DereDuru Derenin sularını içine alarak Esenkır Köyü kuzeybatısından Aras Irma ı'na katılır. Toplam 15kmlik bir uzunluğa sahip olan Todanın Derenin yatak eğimi %11,4 kadardır.

Aras Irma ı'na güneyden katılan önemli derelerden biri olan Yukarı Dere Başyurt ile dumanlı tepelerin kuzeye bakan yamaçlarından kaynağını alır.²⁸

Yarımcalar Deresi Aras Irma ı'na katılan derelerinden biridir. Kaynak suyunun, bölgenin en yüksek noktası olan Aşık Dere tepesi (3275m)'nin batısındaki yüksek dağlardan alır. Yaklaşık Güneybatı-Kuzeydoğuya doğrultusunda Akta köyünün 1.5 km güneybatısına kadar serpantin ana kayası üzerinde akan akarsu, bu noktadan itibaren yine yaklaşık aynı doğrultuda fakat bu kez Oligo-Minosen arazileri üzerinde yoluna devam eder. Aşağı kaldırım köyünün hemen kuzeyinden, Aras Irma ı'na katılan akarsuyun kaynak noktasından buraya kadar toplam uzunluğu 22.5 km kadardır.²⁹

Yarımcalar Deresi kaynak noktasından 3070 metre, Aras Irma ı'na katıldığı noktaya (1105) kadar dikey yönde yaklaşık 1965 metrelik bir seviye kaybına uğramakta ve ortalama yatak eğimi de oldukça fazla olmaktadır.

Aras Irma ı'na katılan derelerin en uzun boylusu 24 km ve aynı zamanda en doğuda olanıdır. Akarsu ilk sularını, Kavrakol dağı ile Aşık dede tepesi arasındaki yüksek dağlardan alır.

---

²⁸ Uzun 1991: 154

²⁹ Erinç 1957: 93-119

Yaklaşık batı-doğu doğrultusunda Bozazdere adıyla, derin vadi içinde akan akarsu, küçük bir derenin sularını alıp kuzeye döner. Çayyeri deresi Akçay köyünün hemen 500 metre kadar güneyinden girmektedir.³⁰

1.5. Toprak

Kağızman bölgesi, 1400 km²lik yüz ölçümü ile, yüksekli ve bağılı olarak toprak tiplerinde bir değişim olmuştur. 1900-2000 metrelerden alaç kesimlerden kahverengi topraklar yayılı gösterirken, 2000-2750 metrelerde kestane rengi topraklar, 2750 metrelerden daha yüksek alanlarda ise yüksek dağ-çayır toprakları yayılı göstermektedir.³¹ Özellikle yamaçların etek kısımlarında toprakların derinleşmesi, yükseklerle doğru ise toprakların sıvılaşması ve tınlılık sorunu ortaya çıkmış görülmektedir.

Kağızman ve çevresinde zonal topraklar ancak yıkama ve birikme olaylarına imkân verecek derece uygun iklim ve drenaj koşullarına sahip olanlarda gelişme olanağı bulmuştur.

Kağızman bölgesinde, en yaygın olan renk, kahverengi ve onun çeşitli tonlarıdır (koyu kahverengi, açık kahverengi, kırmızımsı kahverengi, grimsi kahverengi gibi) ayrıca siyah ve grinin bazı tonları ile kestane rengi de oldukça yaygındır.

Kağızman ve çevresindeki topraklarda, kahverengi kestane renginin çeşitli tonlarının diğer renklere oranla daha baskın olup, yıkanmanın yetersizliği nedeniyle ve kireç birikiminin fazlalığı ile ilgili olmalıdır. Kahverengi ve kahverenginin dışındaki diğer renklerin ortaya çıkması ise, yüksek dağ-çayır toprakları hariç-bu toprakların üzerinde geliştikleri ana kayaların özelliklerine bağlı olması gerekir.³²

Kağızman topraklarında genelde “balçık tekstürü” hâkimdir. Kumlu ve killi toprakların yayılması ise daha sınırlı kalmaktadır.

norganik madde miktarının fazla olmayışı nedeniyle yüzeye yakın yerlerde blokumsu yapılar mevcuttur. Kuzeye ve güneye dönük yamaçlardaki

³⁰ Zorlu- Leloğlu 1976: 1 vdd.

³¹ Uzun 1991: 173

³² Atalay 1982: 18-19

toprakların ya ı sularından yararlanma dereceleri farklı olmaktadır. Güneye dönük yamaçların toprakları kuru olmasına kar ılık, kuzeye bakan yamaçlarda bu yolla kayıplar daha az olaca ın, kuzeye bakan yamaçlarda geli en topraklar, daha nemli bir durum arz etmektedir.

Kahverengi topraklar, en geni alandaki toprak tiplerinden birini olu turur. Sahanın daha çok merkezi kısmında ve 1900-2000 m'lerden daha alçak kesimlerinde yayılı gösterir.³³ Kahverengi topraklar ba ta morn kıl kireç ta ı olmak üzere toplam 400km'lik alanda geli me olana ı bulmu lardır. Kahverengi topraklarda profil kalınlı ı 1myi geçmemektedir. Bu topraklar genellikle orta ve a ır bünyeli olup ço unlukla kil, killi balçık ve balçık türündedir. Kahverengi toprakların yayılı alanlarında ya ı ko ulları ile ba ntı içerisinde topraktaki bazların yeterince yıkanamaması nedeni ile bölgedeki toprakların tamamen “alkalen reaksiyon” gösterdikleri dikkat çekmektedir. Kireç bakımından son derece zengin topraklarda organik madde birikimi ise son derece zayıftır.

Ka ızman ilçesinde di er bir toprak tipini de kestane rengi topraklar olu turmaktadır. Ancak bu topraklar di er topraklara oranla daha nemli iklim ko ulları altında geli me gösterdiklerinden yüksekli e ba lı artan ya ı ve azalan sıcaklık nedeniyle, nispeten yüksek kesimlerde yayılı gösteririler. Bu toprakların alt sınırı 200 metredir. Üst sınırı ise, 2750 metrelere kadar çıkmaktadır. Kestane rengi toprakların yayılma alanı yakla ık 50 km den azdır. Örne in; Yolkorur ve Sa ba Köyleri çevresinde kestane rengi topraklara rastlamak mümkündür. Kestane rengi topraklar yakla ık 60-70 cm'lik bir ortalama kalınlı a sahiptir. Yüksek kesimlerde ise üzerinde Subalpin ve Alpin çayırlarının yeti ti i topraklar mevcuttur. Buralarda yıllık ya ı miktarı 1000 mm den fazla, ortalama sıcaklık 0 santigrat dereceden dü üktür. Bu toprakların olu umunda donma ve çözünme olayları önemli rol oynar.

Aras ırma ı'nın kuzeyinde Alada ve Yaylıca da ı ile söz konusu ırma ın güneyindeki Aras güneyi da larının yüksek ve e im de erlerinin nispeten dü ük oldu u kesimlerinde, toplam yakla ık 40 km'lik bir alanda yayılı gösterir. Ayrıca ya ı de erlerinin fazlalı ı söz konusu toprakların nemli bir

---

³³ Uzun 1991: 178

karakter ta ımasına sebep olmu tur. Donma- çözünme olayları nedeniyle granüller bir yapı gösteren yüksek da -çayır toprakları, olgun bir toprak profili göstermekten uzaktır.³⁴

Söz konusu ara tırma mahallinde, Aras Irma ı ve kollarının zaman zaman ta ması sonucunda alçak kesimlerde alüvyon topraklar yayılı gösterirler. Yaklaşık 20 km'lik karelik alanı kapsamaktadır. Ancak yüksek kesimlerde bu topraklarda yıkanmanın bulunduğu göze çarpmaktadır. Bu toprakların total tuz yüzdeleri oldukça dü üktür. Hafif alkali reaksiyon göstermektedirler. Bu toprakların organik madde ve kireç oranları da bir hayli azdır. Bu toprakların ço una balçık ve kil test türünde olduğu dikkat çekmektedir.

Di er bir toprak tipide 50 km karelik alana yayılmış olan kolluvial topraklardır. Kolluvial topraklar, kuzey de karanlık dere vadisi boyunca Tunçkaya Köyü'nden Paslı köyü güneybatısına kadar olan sahada erit halinde uzanırlar. Kolluvial topraklar yamaçlardan a a ıya do ru sürekli tapınan, farklı boyuttaki malzemelerle devamlı örtüldüklerinden devamlı olarak toprak oluşumu bakımından balıngıç a masında bulunurlar. çerlerinde ço una kö eli çakıl ve blok boyutunda kaya parçalarına rastlamakta mümkündür. Bu topraklarda renk bütünü ile yanı ba ındaki kayanın rengini yansıtmaktadır. Bu topraklar kireç ve organik madde yönünden oldukça zayıf olup, alkali bir reaksiyon gösterir.³⁵

---

³⁴ Uzun 1991: 188

³⁵ Uzun 1991: 199

2. PREHİSTORİK (YAZI ÖNCESİ -TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Tarih; birçok bilim adamının ortak görüşü olarak Yazı Öncesi Çağlar (Prehistorya-Tarih Öncesi Çağlar) ve Yazı Sonrası Çağlar (Historya-Tarihi Çağlar) olmak üzere ikiye ve aradaki geçiş süreci olan Protohistorya (Öntarih) ile üç bölüme ayrılmıştır. Yazılı tarih M.Ö.3.binde yazının bulunmasıyla başlamış ve bu böylece tarihçiler için geçmişe yönelik değerlendirmeler kolaylaşmıştır. İnsanlık tarihi, yazı ile birlikte bir hız kazandı ve kabul edilse de bu döneme gelinceye kadar geçen uzun ve bol bilinmeyenli bir sürecin varlığı aşırıdır. Tarihçiler, tıpkı tüm tarihi üç bölüme ayırdıkları gibi Prehistorik Çağlar'da kendisi arasında bölümlere ayırmışlardır³⁶. Bunlar;

1- Paleolitik Çağ

- a- Alt Paleolitik
- b- Orta Paleolitik
- c- Üst Paleolitik

2- Mezolitik Çağ

3- Neolitik Çağ

- a- Erken Neolitik
- b- Orta Neolitik
- c- Geç Neolitik

4- Kalkolitik Çağ

- a- Erken Kalkolitik
- b- Orta Kalkolitik
- c- Geç Kalkolitik

5- Tunç Çağı

- a- İlk Tunç I-II-III
- b- Orta Tunç I-II-III-IV
- c- Son Tunç

---

³⁶ Topaloğlu 2006: 1 vdd., Bingöl 2003: 1vdd

imdi çalı ma alanımızdaki tarihi ve arkeolojik merkezleri tarihlendirmekte kullanaca ımız ça ların genel özelliklerini ve Anadolu'daki geli im süreçlerini ele almak konunun anla ılmasında faydalı olacaktır³⁷.

2.1 Paleolitik Ça

Bu dönem insanının avlanma ve yenebilir bitkilerin toplanması ile beslendi i, ma aralarda ve kaya sı maklarında ya adı ı kabul edilmektedir. Bu ya ayı biçimi uygun artlar do rultusunda sürekli bir göçü beraberinde getiriyordu. C.J. Thomson 1989'da yaptı ı tasnifte dönemleri buluntularına göre de erlendirmi ve bu döneme Paleolitik veya Eski Ta Ça ı denilmesine neden olan genellikle çakmak ta larının yontulmasıyla olu turulan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerden oldu unu kabul etmi tir³⁸. J.Lubbock'un tasnifinde ise dönemin insanların ya am biçimlerine bakılarak "Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi" adı da verilmi tir³⁹. Ancak bu dönem insanının besin üretimi olmaması bu insanların yaratıcı yetenekten yoksun olduklarını göstermeyece inden Thomson'un Paleolitik dönem ba ta olmak üzere Ça ları buluntuların türlerine göre yaptı ı tasnif anlayı ı daha belirgin olarak kabullenilmi tir.

Jeologlar kolaylık olsun diye dünyanın uzun geçmi ini birkaç ana bölüme ayırmı lardır. Bunlara göre, gaz halinde bulunan dünyanın katı haline gelmesi günümüzden 4-5 milyar yıl önce olmu tur⁴⁰. Dört geli me evresi görülmü tür: İkel Dönem (Primitif Dönem=Prekambriyen): 570/540 milyon yılları arasına Arkean ve Algonkien devirlerde denir.

I. Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre 540-200 milyon yıl öncedir. İkel hayatın bulundu u en eski devirdir. Bu dönemde hem karada hem de suda canlılara rastlanır. Dünya ısı ortalamasının üstündedir. Bu devir kendi arasında altı

³⁷ Do u Anadolu Preshitoryası ile ilgili geni bilgi için bak.; Memi , 1989, Kınal, 1962, Akurgal, 1999. Harmanakaya,-Tanındı, 1996 (TAY-I), Harmanakaya-Tanındı-Özba aran 1997 (TAY-II), Harmanakaya-Tanındı-Özba aran 1997 (TAY-III), Harmanakaya-Erdo u,2002, (TAY-IV)

³⁸ Dinçol 1982: 5; Akurgal 1987: 12; Kınal 1987: 9; Memi 1989: 8; Akurgal 1999: 2; Yıldırım 2000: 13

³⁹ Dinçol 1982: 5; Kınal 1987: 10; Memi 1989: 9.

⁴⁰ Bu konuda geni bilgi için bk. Baykal 1974; Ketin 1994.

kısımında incelenir. Bunlar; Permian, Karbon, Devonian, Silurian, Ordovikan, Kambrian'dır.

II. Zaman (Mesozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncedir. Bu dönemde hayat gelişmiştir. Yapraklı bitkilerin yanı sıra büyük sürüngenler ve dev kuşlar bu dönemin özelliğidir. Kendi arasında üç bölümde incelenir: Bunlar; Kretaceous, Cretaceous, Triasik'tir.

III. Zaman (Kenozoik): Günümüzden 70-2 milyon yıl öncedir. Dünya genel görünümü ile günümüz dünyasına yakın bir görünümtedir. İklim oldukça sıcaktır. Hayvanlar âlemi daha gelişmiş ve çeşitlidir. Hayvanlar içerisinde memeliler önemli yer tutmaktadır. Bitkiler ise günümüz bitkilerine benzemektedir. Dört bölümde incelenir; Pliosen, Miosen, Oligosen, Eosen

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon öncesine uzanır. Bu dönemde meydana gelen iklim değişiklikleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır. Fauna ve Flora günümüzden farklıdır. İki bölüme ayrılır: Pleistosen (Buzul Devri) , Holosen (Buzul sonrası devir)

Prehistoryacıların "*alet yapan insan*" olarak isimlendirdiği insanın Pleistosen bölümünde ortaya çıktığı tahmin etmektedir⁴¹. Pleistosenin nerede bitip Holosenin nerede başladığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Bazı araştırmacılar Holosenin başladığını Buzul Devrinin bitimini; bazıları da fosillerin başlamasını kabul ederler. Prehistoryanın, Alt Paleolitik bölümünü kapsayan Pleistosen boyunca bazı önemli iklim değişiklikleri olmuş, bu değişiklikler hem dünyamızı etkilemiş hem de bu dönemin kültürleri ve bunların yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu değişiklik aynı zamanda o devir insanların yer değiştirmelerine de etki etmiştir.

2.1.2 Alt Paleolitik Ça

Asya, Avrupa ve Afrika gibi Eski dünyayı oluşturan üç büyük kıtanın arasında kalmasına ve bu üç kıta arasında gerek doğu ve gerekse kültür alışverişinde bir köprü oluşturmasına rağmen Anadolu'nun Paleolitik dönemi

⁴¹ Leakey 1988: 13.

hakkındaki ara tırmalar, son elli yıla kadar çok azdı. Bunda belki de *Paleantoloji* bilim dalının Türkiye’de yeterince tanınmaması ya da gereken ilgiyi görmemesi etken olmu tur. Çünkü bu bilim dalı gerçekten zor ve fazlaca özveri isteyen bir bilim dalıdır.

Avrupa kıtasında *çayta ı* (*çakılta ı*) endüstrisinin, yaklaşık bir milyon yıl önce ya andı ı varsayımı, günümüz Fransa’sında Nice kenti yakınlarında yer alan Vallonet ma arasında yontma ta aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemi sonucu elde edilen 950.000 tarihine dayandırılmaktadır⁴². Türkiye’de de Tunceli E ekisefine⁴³, Malatya Akta⁴⁴, Adıyaman ehremuz yakını, Ankara Çeçtepe⁴⁵ ve lhanköyü⁴⁶, stanbul Yarımburgaz⁴⁷ ve Gaziantep Düllük⁴⁸ buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir *çayta ı* endüstrisinin varlı ını ortaya koymaktadır. Türkiye genelinde pek çok Alt Paleolitik yerle menin oldu u yapılan çalı malarla ortaya konmu tur.⁴⁹

Çalı ma alanımızı olu turan Ka ızman bölgesinde bu döneme ait Tombultepe, Kurbanana, Yazılıkaya gibi merkezlerin varlı ı bilinmektedir

2.1.3 Orta Paleolitik Ça

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla⁵⁰ sa layan insano lu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmi bulunmaktadır⁵¹. Bir önceki

⁴² Arsebük 1995: 74.

⁴³ Kökten 1971: 16, Lev.21/2; Kökten 1974: 3; Yalçinkaya 1981: 214; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, E ekisefine.

⁴⁴ Kökten 1974: 3, Lev.5/2, 5; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Akta .

⁴⁵ Kökten 1951:212, Lev. XVIIa; Kökten 1952_b:198; Kökten 1953:186; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Çeçtepe Yerle mesi

⁴⁶ Kökten 1946:224; Kökten 1947_b 441-444, Lev. LXXXII-LXXXIII; Kökten 1951:212-213; Kökten 1953:186-188; Ta kıran 1990: 38; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, lhanköyü

⁴⁷ Kansu 1960: 708-709; Kansu 196: 657-671; Kansu 1964: 205-213; Kansu 1965: 547-548; Kansu 1970: 117; Kansu 1972: 22-31, res.1-53; Kökten 1963: 277-278; Arsebük et al 1990: 9-38; Arsebük et al 1991: 17-41; Arsebük et al 1992: 1-21; Arsebük 1996_a: 15-18; Arsebük 1996_b: 33-50; Özba aran 1995: 27-39; Harmankaya-Tanıdı 1996: Yarımburgaz.

⁴⁸ Atasayan 1939:314-315; Kökten 1947_a: 163; Kökten 1947_c: 234-235, lev.5; Kökten 1952_b: 198; Mellink 1956: 371; Goetze 1957: 13; Perrot 1962: 18, lev.9; Bostancı 1963: 88-109; Bostancı 1975_b: 317-321; Bostancı 1980: 14-25; Kansu 1971: 217; Tomsy 1982: 246-247; Yalçinkaya 1985: 403-413; Yalçinkaya 1990: 38, 40; Ta kıran 1990: 40; Harmankaya-Tanıdı 1996: Döllek.

⁴⁹ Anadolu’da ki Alt Paleolitik yerle meler için bk. Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁵⁰ Childe 1994: 53; Childe 1996:42; enel 1995: 51; Diakov-Kovalev 1987: 13.

dönemde do ada bulduklarıyla yetinen insan, yaptıkları aletlerle besinleri parçalamı tır⁵². Ancak Orta Paleolitik dönemde yapılan aletler artık silah olarak kullanılmaya ba lanmı tır⁵³. Araç kullanmaktan araç yapmaya geçi teki geli me, özellikle savunma silahlarının geli tirilip insanların hayvanlara kar ı saldırıya geçebilmelerine olanak verecek düzeeye gelmesiyle, bir ba ka deyi le avcılı a ba lamasıyla, toplayıcılık ekonomisinin a ılmasında önemli rol oynamı tır⁵⁴. Toplayıcılık döneminde kadın-erkek i bölümü bulunmamaktadır. Erkekler avcılı a geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da bir de i ikliklere yol açmı tır. İnsanlık artık yeni bir a amaya “*avcılık ve toplayıcılık*” dönemine girmi tır⁵⁵. Fakat avcılı ın ba laması toplayıcılı ın önemini tamamen ortadan kaldırmamı tır. Ancak “uzman avcılık” döneminde ikinci plana dü ecektir. Alt Paleolitikte kullanılan çakılta larının yerini, bir ta parçasına ba ka bir ta parçasıyla ustaca vurup ondan ta parçalar kopararak biçim verildikten sonra geride kalan “*çekirdek ta lar*” almı tır. Avcılı ın ba laması erkeklerin toplayıcılıktan avcılı a geçmesine kadınlar da toplayıcılıkta kalmasına neden olmu tur. Böylelikle ilk i bölümü ba lamı oluyordu. Böylece erkekler avda kadınlar toplayıcılıkta uzmanla arak verimlili i arttırmı lardır⁵⁶. Avcılık bir yandan kadınlarla erkekler arasında bir ekonomik i bölümü olu tururken di er yandan da çalı ma alanında erkekler arasında i birli ini, toplumsal ili kiler alanında da kadın-erkek i birli ini peki tirmi tır⁵⁷. Bu dönemde ate in kontrol altına alınmasıyla da, geceleri hayvanların saldırısından, gecelerin ve kı ların so u undan korunmasını sa ladı ı gibi yiyeceklerinin pi irilmesi de gerçekte mi tır⁵⁸. Avcı ve toplayıcı takımlarıyla toplayıcılı ın sürekli göçebeli inden kurtulu , geçici kamp merkezlerinin olu ması, beslenme olanaklarının artmasına ve ya ama süresinin uzamasına neden olmu tur⁵⁹.

⁵¹ Childe 1994: 54; Childe 1996:42; enel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14.

⁵² Childe 1994: 54; Childe 1996:42; enel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14; Leakey 1988: 46.

⁵³ Leakey 1988: 55.

⁵⁴ enel 1995: 58.

⁵⁵ enel 1995: 58.

⁵⁶ lin-Segal 1974: 11; enel 1995: 60.

⁵⁷ enel 1995: 61.

⁵⁸ Childe 1994: 34; Childe 1996: 43; enel 1995: 61.

⁵⁹ enel 1995: 62.

Türkiye’de Orta Paleolitik Ça yerle me ve konak yerlerinin, hemen hemen Anadolu’nun tamamına yayıldığı gözlenmektedir⁶⁰. Ankara yöresi⁶¹ gibi bazı yerlerdeki bolluğu ise ara tırma yo unlu una dayandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Hatay-Tıkalı⁶² Ma arası yalnız bu ça ı temsil eden buluntularıyla önem kazanmıştır. Karain⁶³ kazılarında da Orta Paleolitik Ça ’a tarihlenen tabakanın çok kalın olmasının saptanması, bu bölgede Orta Paleolitik Ça alet topluluğunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Yontma ta alet endüstrilerinin yanı sıra kemik aletlerin bulunması insanın günlük hayatında hammadde olarak sadece ta ın kullanılmadığını, kemik ve ah abında ya amında önemli bir yer tuttuğunu bize göstermektedir. Anadolu’nun ilk insan fosilleri de bu ça a ait olan Karain’de ele geçmiştir.

2.1.4 Üst Paleolitik Ça

Üst Paleolitik topluluklar uzmanlaşmış ve özelle mi bir “uzman avcılık” dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi için, kılların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev e yalarının yapılması; yemek pi irilmesi gibi kamp yerlerinde yâda ma aralarda yapılan ev i lerine bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dı ında kamp

⁶⁰ Anadolu’da ki di er Orta Paleolitik yerle meler için bk. Harmankaya-Tanımdı 1996.

⁶¹ Ankara ve çevresinin Orta Paleoliti i için bk. Kökten 1953; enyürek 1944_a; enyürek 1958_a; enyürek 1961_a; Yalçınkaya 1981; Tomskey 1982; Tomskey 1992; Yalçınkaya 1985; Kansu 1937; Kansu 1938_a; Kansu 1938_b; Kansu 1939; Kansu 1940; Kansu 1945_a; Kansu 1947; Kansu 1971; Goetze 1957; Kansu-Ozansoy 1948; Kınal 1962; Harmankaya-Tanımdı 1996.

⁶² enyürek 1958_b:57-60, lev.I/res.1-2, lev.II/res.1, lev.IV-VII; enyürek 1959_a:9-22, lev.I-XIV; enyürek 1959_b: 688; enyürek 1960: 707-708; enyürek 1961_b: 518; Mellink 1960: 37; Mellink 1961: 37; Mellink 1962: 72; Kınal 1962: 10; Alkım (U.B)1963:71;Minzoni-Deroche 1988: 277; Harmankaya-Tanımdı 1996: Tıkalı.

⁶³ Bütün Paleolitik Ça boyunca yerle im gören bu ma ara için bk: Kökten 1947:229-233; Kökten 1949: 819-824; Kökten 1952_b: 199, res. 6,8; Kökten 1955: 271-283; Kökten 1957: 46-48; Kökten 1959: 12-15; Kökten 1962: 40-41; Kökten 1964_a: 151 Kökten 1964_b; Kökten 1967; Mellink 1960: 58; Mellink 1962: 72; Mellink 1964: 151; Mellink 1965: 135; Mellink 1967: 156; Mellink 1968: 126; Mellink 1969: 73; Mellink 1970: 159; Mellink 1972:167; Çambel 1951: 238; Tomskey 1982: 323-327; Yalçınkaya 1994: 23-33; Yalçınkaya 1995_a: 57-60; Yalçınkaya 1995_b: 1-11; Yalçınkaya 1996: 49-70; Yalçınkaya et al. 1997: 1-9; Demirci et al. 1996: 423-431; Alkım (H) 1967: 1-2; Alkım (H) 1968: 1-2; Alkım (H) 1973:4; Alkım (H) 1978:10; Alkım (U.B) 1968: 42-44; Minzoni Deroche 1993: 147-148; Albrecht 1990:211-222; Esin-Benedict 1963: 340; Harmankaya-Tanımdı 1996: Karain.

içi ve dışı i lerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır⁶⁴. Toplulukların klanlar biçiminde örgütlenmesine uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçmiştir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda bir çok topluluk arasında avda işbirliği ilişkileri olmalıdır⁶⁵. Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamalı olmalıdır⁶⁶. Uzman avcılık döneminin insanların konum baskınlıkları kabul edilir. Aretle anlaşarak önemini kaybederek yerini konum baskınlığı bırakmıştır. Bu sayede birey deneyimlerini kendinden sonrakilere bırakabilmiştir⁶⁷. Yukarı Paleolitik in malzeme ve gravürlerinin çoğunluğu hayvanlardır⁶⁸. Bu resimlerde insanların bulunmaması ya da pek az görünmesi, insana değil doğaya yönelik bir anlayışın ve yayının etkisi altında olduğunu işaretlerdir⁶⁹. Güne, yıldız gibi doğa güçlerinin ve nesnelerinin bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir. Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmesi bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve yaylarının baskınlığı olduğu türler olması da bunu ayrıca göstermektedir. Üst paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat kaygısıyla değil geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler⁷⁰. Bu dönem malzeme resimleri arasında, hayvan resimleri arasında az da olsa, başlarına boynuz, maske takımı, hayvan başı koyma, üzerlerine baş ve ayakları bırakılmış hayvan postu giymi biçimde kılık deşirmiş insanlarda görülmektedir. Bu ekoller avı çoğaltmak için yapılan sihir törenlerini yöneten büyücüler olarak yorumlanır⁷¹. Üst paleolitik in bir başkalaşımını heykelciklerdir. Bunlar taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve belki aç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar malzeme resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir başkalaşım bölümü

⁶⁴ Mellaart 1975: 18; enel 1995: 71.

⁶⁵ Dinçol 1982: 8; enel 1995: 74.

⁶⁶ enel 1995: 74.

⁶⁷ enel 1995: 75.

⁶⁸ enel 1995: 76; Karpuz 1977: 2.

⁶⁹ enel 1995: 76.

⁷⁰ Leakey 1988: 130; Childe 1996: 52; enel 1995: 76.

⁷¹ enel 1995: 77.

arkeolojide “venüsler” diye adlandırılan cinsel özellikleri abartımlı bazıları gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar “berekat kültü”, “do urganlık kültü”, “verimlilik kültü”nün i aretleri olarak yorumlanır⁷² ve daha sonraki “ana tanrıça” motifinin proto tipi olarak kabul edilirler⁷³.

Bu ça da alet yapmaya elverişli kemik, boynuz, ahap gibi malzemelerin kullanımının yanı sıra alet tiplerinde bir çok yeni tipin ortaya çıktığı gözlenmektedir⁷⁴. En çok görülen aletler dilgi endüstrisi içerikli ön kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemdir⁷⁵. Türkiye’yi, Avrupa gibi fazla etkilemeyen son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Batı Avrupa’da olumsuz silsilesi tam bilinen ve ilk Üst Paleolitik Ça yontma ta endüstrisi olan *Aurignacien*⁷⁶ endüstrisinin örneklerine benzeyen ta aletler Türkiye’de de bulunmuş ve aracılar tarafından bu endüstriye ait olduğu iddia edilmiştir⁷⁷. Anadolu ve Trakya’da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna karşılık yine de Türkiye’de bir Üst Paleolitik Ça yontma ta endüstrisinin Avrupa’ya paralel bir gelişim gösterdiğini iddia etmek yeterli kazılar olmadığından çok zordur. Üst Paleolitik Ça ’ın sonuna doğru mikrolit aletlerin ortaya çıkması ve bu minik parçaların yanyana getirilip birleştirilmesi aletlerin ortaya çıkarılması bu dönem insanların zeka seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma ta endüstrilerinin yanı sıra yoğun bir kemik alet yapımının varlığı da bu ça ı simgeleyen özelliklerdendir.

Bu ça ın Türkiye’deki bazı buluntu yerleri, İstanbul Aaçlı⁷⁸, İstanbul Gümü dere-Kilyos⁷⁹, Antalya Beldibi Kumbuca ı Kaya Sı na ı⁸⁰,

⁷² Childe 1995: 40; enel 1995.

⁷³ Ayrıca geniş bilgi için bk. Çapar 1979; Iık 1991; Belli 2001.

⁷⁴ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁷⁵ Harmankaya-Tanıdı 1996: 17.

⁷⁶ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁷⁷ Harmankaya-Tanıdı 1996: 17.

⁷⁸ Esin 1979: 50; Esin 1992: 63-64; Esin 1994: 452-453; Özdoğan 1982: 48; Özdoğan 1983_a: 137, res.2; Özdoğan 1984: 67; Özdoğan 1985: 222; Özdoğan 1986_a: 416; Gatsov- Özdoğan 1994: 101-106; Harmankaya-Tanıdı 1996: A açlı

⁷⁹ Özdoğan 1982: 48, lev.XV, res.8; Özdoğan 1983_a: 137, res.2; Özdoğan 1983_b: 411; Özdoğan 1985: 221-232; Gatsov-Özdoğan 1994: 106-107; Esin 1992: 64; Esin 1994: 452; Harmankaya-Tanıdı 1996: Gümü dere-Kilyos.

⁸⁰ Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, ek.1-15, res.1-10, 12; Kinal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970:

Kahramanmara Direkli Ma arası⁸¹, Van Kızların Ma arası⁸² ve Antakya Merdivenli Ma ara⁸³ yerle imleridir. Bu ça a ait buluntu yerleri burada sayılamayacak kadar çoktur⁸⁴.

2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Ça

Orta Ta Ça ı anlamındaki Mezolitik ça da da insanların yine ta aletler kullandıkları, ancak besin üretimine geçmemekle beraber avcılık ve toplayıcılıkta daha yo un olarak faaliyet gösterdikleri anla ılmaktadır. Ya am biçimindeki en köklü de i iklim hiç ku kusuz insanların besin üretimine geçmeleridir. Yabani tahıl ürünlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle ba layan ve daha sonraki ça larda giderek geli en tarıma ve buna paralel olarak hayvancılığı evcille tirilmesi sonucunda insanlar besinlerini yeti tirdikleri topraklara ba lanmaya ba lamı lardır. Böylece göçebelik sona ermeye ba lamı tır. Tarım toprakları daha çok ovalarda ve düzlüklerde oldu undan, ma ara ve sı ınaklarda ya ayıp uzak tarlalarda çalı manın zorlu u anla ılmı , bu nedenle konut yapma gere i ortaya çıkmı tır. Tarıma ve yerle ik hayata geçi in ilk a amalarının görüldü ü bu ça , ço u ara tırmacı tarafından bir geçi dönemi olarak kabul edilmekte, hatta Paleolitik ça ın bir devamı sayılmaktadır. Bu nedenle Epipaleolitik adı verilmektedir. Anadolu'da sıcaklı ın artmasıyla son buzul ça ı sona erip iklim ko ulları günümüz seviyesine ula maya ba lamı tır. Bu iklim ko ullarına ba lı olarak do al çevrede de i me olmu tur. nsanlarda bu de i me ayak uydurarak günlük ya amlarında kullandıkları aletleri de geli tirmi leridir. Genellikle bu ça ı simgeleyen mikrolit aletlerin yo un bir ekilde ele geçti i

---

159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbuca ı.

⁸¹ Kökten 1959: 15; Kökten 1960: 47-48, lev.I,IV,V,VIII; Mellink 1964: 151; Hours et al: 1994: 151; Harmankaya-Tanıdı 1996: Direkli Ma arası.

⁸² Belli 1975: 28-29; Belli 1979: 19-27.

⁸³ enyürek-Bostancı 1956: 81-83; enyürek-Bostancı 1958_a: 147-156, lev. I-IX; enyürek-Bostancı 1958_b: 171-184; Bostancı 1967_a: 19-24, tab.V-VII; Bostancı 1973_b: 30; Bostancı 1975_a: 18; Mellink 1959: 74; Kınal 1962: 10; Alkım (B) 1968: 44-45; Harmankaya-Tanıdı 1996: Merdivenli Ma ara.

⁸⁴ Üst Paleolitik Ça a ait yerle im yerleri için bk. Kınal 1987; Memi 1989; Akurgal 1989; Harmankaya-Tanıdı 1996: TAY 1; Yıldırım 2000.

Burdur yakınında Baladız/Baradız⁸⁵, Konya yakınında Dervi in Hanı⁸⁶, Samsun Tekeköy⁸⁷, Ankara Macunçay⁸⁸, Antalya Kumbuca ı Kaya Sı ına ı⁸⁹ ve Belba ı Kaya Sı ına ı⁹⁰, Adıyaman Keçiler (Palanlı)⁹¹ Türkiye Mezolitik Ça ı'nı temsil eden buluntu yerleridir. İstanbul yöresinde, Karadeniz ve Marmara kıyılarında bu ça ı temsil eden buluntu yerlerinin son ara tırmalarda sayılarının hızla artmaktadır. Anadolu'da Pleitosen'den Holosen'e geçi te tümüyle Paleolitik gelenekleri devam ettiren toplulukların tüketici ekonomilerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Avrupa Üst Paleolitik topluluklarının yaptıkları resimlere pek benzemeyen kaya resimlerinin Mezolitik ça da Türkiye'de de yapıldı ı Beldibi Kumbuca ı Kaya Sı ına ı ve Keçiler Ma arası kaya resimlerinin varlığına dayanılarak iddia edilmektedir. Bu resimlerdeki hayvan ve insan betimlemeleri çok tematiktir. Bu açıdan Mezolitik ça avcı topluluklarının, Üst Paleolitik ça dan kalma bir alı kanlıkla, avlanmalarını kolayla tıracak av büyüyle ilgili resimler yaptıkları rahatlıkla söylenebilir.

⁸⁵ Kansu 1945_a: 278-282, lev.II-III; Kansu 1945_b: 155; Kökten 1952_a: 201; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 12; Bostancı 1967_b: 56-58; Cohen-Erol 1969: 397; Erol 1972: 16,18; Esin 1979: 46; Esin 1981_a: 7-8; Hours et al 1994: 73; Harmankaya-Tanıdı 1996: Baladız/Baradız.

⁸⁶ Cohen-Erol 1969: 391, 393-394, 397; Cohen 1970: 130, ek. 2; Erol 1972: 25; Esin 1979: 46; Esin 1981: 7; Hours et al 1994: 114; Harmankaya-Tanıdı 1996: Dervi in Hanı.

⁸⁷ Kökten 1941: 124; Kökten 1944_a: 470; Kökten et al 1945: 382-383; Kökten 1947_c: 224; Kökten 1951: 202; Kökten 1952_a: 170-171; Kansu 1944: 673, 677-682, ek. 2-4; Kansu 1947: 123; Bostancı 1952: 140; Bostancı 1967_b: 58-59; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 11; Yalçınkaya 1981: 214; Yalçınkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tekeköy/Fındıcak.

⁸⁸ Kansu-Ozansoy 1948: 387-390; Bostancı 1967_b: 58; Esin 1981_b: 6; Yalçınkaya 1985: 427; Harmankaya-Tanıdı 1996: Macunçay

⁸⁹ Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, ek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970: 159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbuca ı.

⁹⁰ Bostancı 1962: 233-251, 273-275, lev.I-XIV; Bostancı 1963_b: 256, 258-260, lev.II; Bostancı 1964: 26, 34, 35, lev.IV-V; Bostancı 1967_b: 83-87, 89-90, lev.I,V; Bostancı 1971_a: 1-3, 7-48; Bostancı 1975_a: 19-20; Bostancı 1975_c: 69-76, lev.I-III; Bostancı 1975_d: 81-97, res.I-II, lev.I-V; Bostancı 1978_a: 136; Bostancı 1978_b: 148, 152, 163, 167; Esin 1981_a: 15-18; Hours et al 1994: 78; Harmankaya-Tanıdı 1996: Belba ı.

⁹¹ von der Osten 1933: 131; Anati 1968: 29-32; Bostancı 1971_c: 47, 50-52; res. 2-6; Bostancı 1973_a: 145; Hours et al 1994: 267; Harmankaya-Tanıdı 1996: Keçiler Ma arası.

2.3 Neolitik Ça

Tarihöncesi uygarlı ında, Mezolitik/Epipaleolitik Ça 'dan sonra gelen, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçi le birlikte olu an yeni iklim artlarına ve onun olu turdu u çevreye uyum sa layan insano lunun besin üretimine geçti i ilk dönemdir. Eski tanımlarda tarım, hayvan evcille tirme, yerle ik ya am ve çanak çömle in oldu u döneme Neolitik Ça ⁹² adı verilmekteydi. Son yapılan ara tırmalar bu dönemin birbirinin içine giren karma ık yapı ta larından olu tu unu ve dönemi simgeleyecek tek bir olayın olmadı ını göstermi tir⁹³.

Neolitik dönem, insanlık tarihinin en önemli a amalarından biri büyük olasılıkla en önemlisi; insano lunun ekolojik baskıları a ıp topra a hakimiyetinin dönüm noktasıdır. Bazı ara tırmacılar kültürel “evrim”⁹⁴, bazı ara tırmacılar ise “devrim”⁹⁵ olarak kabul edilen bu a amayı insanın sadece çevreyi kendi çıkarları do rultusunda kullanıp besin üretimine ve dolayısıyla artı ürüne sahip oldu u döneme indirgeyemeyiz. Neolitik, insan ya amının tüm ö elerini etkileyen, maddi olgulardan simgesel olgulara kadar uzanan bir olaylar bütünüdür: topra a yerle me, mimari, mekan kullanımı, teknikler, demografik, sosyal yapı, sanatsal ve tinsel ürünler vs. dir. Tüm bu olguları önem sırasına dizmek, belli bir ö eyi ö ne çıkarmak do ru bir yakla ım de ildir. Bunlar birbirleriyle etki-tepki ili kisinde bir bütünü olu tururlar. Avcı-toplayıcı ya am tarzından yerle ik köy ya amına geçilmesi ilk Yakın Do u'da özellikle Kuzey Levant Bölgesi'nde meydana gelmi tir. Ancak bu a amada Anadolu'nun aktif rol oynadı ı kaçınılmaz bir gerçektir. Güneydo u Anadolu'nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikle me'deki⁹⁶ rolü son yıllardaki ara tırmalarda iyice belirginle mi tir. Neoliti in ba langıcını ve olu umunu ve anlamak için Anadolu'nun önemi

⁹² Neolitik Ça ; bazı çalı malarda Yeni Ta Devri yada Cilalı Ta Devri olarak geçmektedir. Neolitik Ça sınıflandırılırken Çanak Çömleksiz Neolitik Ça ve Çanak Çömleli Neolitik Ça olarak ikiye ayıranlar da vardır. Çanak Çömleli Neolitik Ça ise İlk ve Son ba lıklarıyla iki evre olarak incelenmi tir.

⁹³ Harmankaya-Tarıncı-Özba ran 1997: 13. Neolitik Ça ara tırmaları ve sentez yazıları için bk. Mellaart 1975; Yakar 1991; Yakar 1994; Özdo an 1994; Özdo an 1995; Özdo an 1996_a; Özdo an-Özdo an 1993.

⁹⁴ Esin 1979: 14.

⁹⁵ Childe 1996:54; Braidwood 1990: 161; enel 1995: 163.

⁹⁶ Bu terim Neoliti in ilk evresi için kullanılmaktadır.

yadsınamaz duruma gelmi tir. Aynı zamanda Anadolu'nun Güneydo u Avrupa ve Akdeniz kıyılarının Neolitikle me'sindeki rolü de son derece önemlidir.

Anadolu'da Coba Höyük⁹⁷, Mersin Yumuktepe⁹⁸ ve Gözlükule'de⁹⁹ Çanak Çömleklili Neolitik Ça tabaklarına rastlanmı tı. "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Da ları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek, Çayönü¹⁰⁰, Biris¹⁰¹, Göbekli Tepe¹⁰² gibi birçok yer tespit edilmi tir. Hemen hemen aynı zamanlarda Hacılar¹⁰³ ve Çatalhöyük'te¹⁰⁴ yapılan kazılar Anadolu'da bu ça ın hem de ola anüstü buluntularla var oldu unu ispatlamı tir. Suberde/Görüklük Tepe¹⁰⁵, Erbaba¹⁰⁶, Can Hasan I¹⁰⁷ ve Can Hasan III¹⁰⁸ kazıları bu ça ın varlı mını peki tirmi tir. Son yıllarda Kuruçay¹⁰⁹, Hayaz¹¹⁰,

⁹⁷ Garstang 1908: 114-117; Garstang 1913: 68; Garstang 1937: 132-134; Bittel 1939: 100-101; Yakar 1991: 87; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Coba Höyük/Sakçagözü.

⁹⁸ Garstang 1953; Mellaart 1975: 56; Yakar 1994: 31; Sevin-Caneva 1995: 27-41; Sevin-Caneva 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Yumuktepe.

⁹⁹ Mellaart 1954: 192; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Gözlükule.

¹⁰⁰ Braidwood 1964; Mellink 1965: 138; Alkım (H) 1970: 2; Çambel 1971: 25-39; Mellink 1971: 159; Braidwood 1972: 310-320; Çambel 1981: 531-550; Çambel 1987: 129-130; Özbek 1989: 121-152; Özdo an-Özdo an 1990: 387-396; Özdo an et al 1991: 71-86; Özdo an et al 1992:97-125; Özdo an et al 1993: 81-106; Özdo an et al 1994: 103-122; Özdo an 1996: 25-26; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Çayönü.

¹⁰¹ Benedict 1980: 136, 138-139, lev.23/1,2,4; Çambel-Braidwood 1980: 12-13; Yakar 1991: 57; Balkan-Atlı 1994_b: 99; Hours et al 1994: 83; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Biris Mezarlı ı.

¹⁰² Benedict 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood 1986: 8; Balkan-Atlı 1994_b: 98-99; Hours et al. 1994: 144; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Göbekli Tepe.

¹⁰³ Mellaart 1958_b: 134-151; Mellaart 1960_b: 67; Mellink 1960: 62; Mellaart 1961_a: 39-75; Mellink 1962: 75-76; Alkım 1968: 67-68; Mellaart 1970_a; Erol 1972: 13-52; Esin 1981: 33-38; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hacılar.

¹⁰⁴ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21 Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Çatalhöyük.

¹⁰⁵ Bordaz 1964; Bordaz 1965: 30-32; Mellink 1965: 134-135; Bordaz 1966: 32-33; Alkım (H) 1967: 4-5; Bordaz 1969: 43-71; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 41-46; Yakar 1991: 172; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Suberde/Görüklük.

¹⁰⁶ Bordaz 1969: 43-71; Mellink 1970: 159; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 59-63; Yakar 1991: 148-151; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Erbaba.

¹⁰⁷ French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Can Hasan I.

¹⁰⁸ French 1970: 139-148; French 1972: 181-190; Payne 1972: 191-194; Mellaart 1975: 96-98; Payne 1979:8-9; Mellink 1980: 503; Esin 1981_a: 38-41; Ataman 1987: 339-346; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Can Hasan III.

¹⁰⁹ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Kuruçay.

Nevali Çori¹¹¹, Hallan Çemi¹¹², Hocaçe me¹¹³ ve Badema acı¹¹⁴ kazılarının da ba laması Anadolu'nun Neolitik Ça ı¹¹⁵ konusunda bilgilerimizin de i mesine, farklı boyutlara ula masına yol açmı tır. Bölgede Cilalı Ta Devrinin klasik aletlerine çok seyrek rastlanıldı nı ve Neolitik Ça 'ın ya anmadı nı, ya andıysa bile çok kısa sürdü ü görü üne ra men¹¹⁶, Aras Vadisi'nin çok geni otlaklara sahip verimli bir arazisi olması dolayısıyla, Prehistorik dönemlerde özellikle I dır Ovası'nın geçi e uygun ekolojik bölgeler oldu unu anla ılmaktadır¹¹⁷.

2.4 Kalkolitik Ça

Bakır-Ta Ça ı olarakda bilinen Kalkolitik Ça 'ın Anadolu'daki kalıntısı çok az belirlenebilmekle brilikte lk Kalkolitik Ça ı, Son Neolitikten ve Son Kalkolitik Ça ı lk Tunç Ça ı'ndan ayırmak eldeki bilgiler ı ında oldukça zordur. Kalkolitik terimi, bakır bulguların bu ça da ortaya çıkması nedeniyle verilmi tir. Ancak Neolitik Ça 'da madenin kullanılmaya ba landı ı dü ünülürse bu dönemin ilk maden kullanılmaya ba lanan dönem olmadı ı ortaya çıkar. Son zamanlarda yapılan bir saptamaya göre, Tunç Ça ları'nın ayırımını yapan Tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Ça da ortaya çıkmı tır¹¹⁸. Bu bilgiler do rultusunda ça terimlerinin yenilenmesi ya da ça ların ba langıç ve biti tarihlerinin yeniden belirlenmesi gerekmektedir.

¹¹⁰ Özdo an 1977: 144-145; Serdaro lu 1977: 117; Roodenberg 1981: 93-94; Roodenberg 1982: 27-32; Mellink 1982: 562; Roodenberg 1985: 1-4; Ataman 1988: 81-85; Ataman 1990: 197-207; Yakar 1991: 62-63; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hayaz Höyük.

¹¹¹ Hauptmann 1984: 228; Mellink 1984: 449; Hauptmann 1987: 209-207; Hauptmann 1988: 99-110; Hauptmann 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Nevali Çori.

¹¹² Rosenberg-Togul 1991: 240-254; Mellink 1992: 121-123; Rosenberg 1992: 447-460; Mellink 1993: 107; Rosenberg 1993:117-130; Rosenberg 1994: 223-238; Yakar 1994: 3-5; Rosenberg 1995_a: 85-94; ; Rosenberg 1995_b: 79-83; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hallan Çemi Tepesi.

¹¹³ Erzen-Ba aran 1991: 159-160; Özdo an et al. 1991: 81-82; Mellink 1993: 110; Özdo an 1993: 182-186; Yakar 1994: 52-53; Erzen 1995: 456-457; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Hocaçe me.

¹¹⁴ Mellaart 1961_b: 159, 166-172; Duru 1994_a; Yakar 1994: 33; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Gates 1996: 285; Duru 1997: 3; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997: Badema acı.

¹¹⁵ Anadolu'daki di er Neolitik Ça yerle meleri için bk. Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1997.

¹¹⁶ Morgan 1889:31.

¹¹⁷ Yakar 1991: 99.

¹¹⁸ Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: 7.

Yinede klasik sınıflandırmaya sadık kalarak yapılan çalı malarda kullanılan, Mezopotamya kültürlerinden Halaf, Ubeid, Uruk gibi dönem isimlerini de Anadolu'ya uyarlamak mümkün de ildir. Anadolu'nun da lık ve ovalık bir co rafyaya sahip olması bölgedeki kültürlerin ba ımsız olarak geli mesine sebep olmu tur. Kalkolitik Ça sınıflandırması içerisinde ayırıcı özellikler olarak maden gelmektedir. Avcılı ın, tarıma öncelik vermesi sonucu Kalkolitik toplum üzerinde bazı de i meler ortaya çıkmı tır. Daha önce avlanmaya yönelik olan duvar resimleri bu ça da yerini tamamen bırakılmı , erkek tasvirleri azalmı tur. Bunların yerine bereketlilik simgesi olarak kabul edilen kadın figürleri artmı ve yaygınla mı tır. Leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykelcikleri sanat de eri açısından önemli yer tutar. Heykelcik yapımında kil kullanılmı tur. Resim sanatı da duvarlara de il pi mi toprak kaplara ço unlukla geometrik desenler olarak uygulanmı tur. Hacılar¹¹⁹ ve Erken Kalkolitik ça ı kerami i gerek biçim gerekse süsleme yönünden a ılamaz bir düzeydedir¹²⁰. Fakat buna kar ın Çatalhöyük'teki¹²¹ tapınaklarda Hacılarda yoktur. Yazık ki Erken Kalkolitik ça sonunda Hacılar dü man saldırıları sonucunda terk edilmi tir. Bu dönemin bir ba ka yerle mesi de Kuruçay'dır¹²². Mersin Yumuktepe¹²³ ve Konya civarındaki Can Hasan¹²⁴ gibi yerle melerde Orta Kalkolitik Ça 'ın geli imini görmek mümkündür. Çok renkli ince keramik bu ça ın özelli idir. Levha halinde bakırdan yapılmı figürlerin tercih edilmesi sonucu pi mi toprak yapılmı heykelciklerde bir azalma ba lamı tur¹²⁵.

¹¹⁹ Mellaart 1958_a: 127-156; Mellaart 1959_a: 51-65; Mellaart 1960_a:83-104; Mellaart 1970: Duru 1996_b: 54-55; Yakar 1997: 448-449; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Hacılar.

¹²⁰ Dinçol 1982: 14

¹²¹ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21 Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Çatalhöyük.

¹²² Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Kuruçay.

¹²³ Garstang 1953; enyürek 1954: 1-25; Yakar 1985: 226; Sevin et al 1997: 27-28; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Yumuktepe.

¹²⁴ French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özba aran 1998: Can Hasan I.

¹²⁵ Dinçol 1982: 14

Geç Kalkolitik ça ın özelliklerini Denizli'deki, Büyük Menderes'in kayna ında bulunan Beycesultan'dan anlamaktayız¹²⁶. Hiç kesintisiz yerle im gören höyükte 40 tabakaya saptanmıştır. Bunlarda en eski 20 kat Geç Kalkolitik ça a tarihlenmektedir. Beycesultan'a yerle en insanların göçebe olmadıkları, tarım ve hayvancılığı bildikleri, dokuma üretiminde usta oldukları ilk yerle meden çıkan buluntulardan anlaşılmaktadır¹²⁷. Bu ça ın yapıları, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evlerdir. Bu ev planı daha sonra Batı Anadolu'da ve Ege dünyasında "megaron" olarak adlandırılan yapılarda uygulanmıştır. Ç Anadolu Bölgesinde Ali ar¹²⁸, Karadeniz Bölgesinde kiztepe¹²⁹, Marmara Bölgesinde Kumtepe¹³⁰ ve Be ik-Sivritepe¹³¹ kendilerine has Kalkolitik merkezlerdir. Anadolu'da birçok bölge özellikle Do u Anadolu bölgesi a ırlıklı olarak Mezopotamya ve ran Kalkolitik Ça kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Bu dönemde insan olunun yerle ik düzeni iyice oturttu u ve sınıf olgusunun ba ladı ı görülmektedir¹³². Anadolu'nun İlk Kalkolitik Ça ı bir çok özelli i ile Neolitik Ça ı'n devamı gibidir. Kalkolitik Ça özellikle madencilik açısından büyük bir gelişimin olduğu, yonun bakır kullanımını dı ında Tunç yapımının da ba ladı ı bir dönemdir. Son Neolitik ile İlk Kalkolitik Ça geçi döneminde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf Kültürü, Çukurova Bölgesi'nden Zafros Da ları'na yonun olarak Fırat Nehri'nden Zap'a, Mu Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda etkiliydi. Özellikle Do u Anadolu'yu etkisi altına alan bu kültürü Silopi Ovası'ndaki Takyantepe'de en iyi şekilde izlemek

¹²⁶ Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1962: 112; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998: Beycesultan.

¹²⁷ Dinçol 1982: 14

¹²⁸ Arık 1933: 43-44; von der Osten 1937: 1-96; Yakar 1985: 198; Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998: Ali ar.

¹²⁹ Kökten et al 1945: 395, lev. LXXIV, res. XII; Burney 1956 179; Alkım et al 1983; Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998: kiztepe.

¹³⁰ Ko ay-Sperling 1936: 29-50; enyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148; Korfmann et al 1995: 212-289; Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998: Kumtepe.

¹³¹ Arık 1953: 31-35; Korfmann 1986: 229-231; Korfmann 1987: 5; Korfmann 1989:323-324; Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998: Be ik-Sivritepe.

¹³² Türkiye'deki Kalkolitik ça yerle meleri hakkında geni bilgi için bk. Harmankaya-Tanıdı-Özba ran 1998.

mümkündür¹³³. Kahramanmara Ovası'ndaki Domuztepe'de bu açıdan iyi bir örnektir¹³⁴. Orta Kalkolitik Ça 'da Mezopotamya'ya egemen olan Ubeid kültürü yo un bir ekilde Do u Akdeniz'den Do u Anadolu'ya kadar hissedilmiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, batıda doğu Akdeniz hatta ç Anadolu ve güneyde Umman körfezine kadar yayılan¹³⁵ bu kültürün Anadolu'daki en iyi örnekleri Elazı Tülintepe¹³⁶ ve Noruntepe¹³⁷ ile Malatya De irmentepe¹³⁸ höyükleridir. Son Kalkolitik Ça 'a gelindiğinde Do u Anadolu'nun, Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girdi i anlaşılmaktadır. Bu kültürün ö eleriyle yerel kültürün ö eleri kaynaarak Anadolu'nun Son Kalkolitik Ça ı'nı oluşturmıştır. Elazı Tepecik'te¹³⁹ Uruk mallarını yanı sıra ç Anadolu ve Karaz türü çanakların çıkması ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ilişki ortaya çıkmıştır. Hassek¹⁴⁰ ve Hacinebi¹⁴¹ yerle melerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini göstermektedir.

2.5. Tunç Ça ı

Kalkolitik Ça kültürünü Anadolu'da Tunç Ça ı takip eder. Bu kültür de işimi genellikle M.Ö. III. bine yerle tirilir. İlk, Orta ve Son Tunç Ça ı diye üç ana bölümde incelenen Tunç Ça ı'nın, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski

¹³³ Algaze 1989: 247; Algaze et al 1991: 195; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Takyantepe.

¹³⁴ Çambel-Özdoğan 1985: 259-272; Çambel 1986_a: 38; Çambel 1986_b: 277-278; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Domuztepe.

¹³⁵ Dolukhanov 1998: 368

¹³⁶ Burney 1958: 194; Arsebük 1974_a: 143-147; Esin-Arsebük 1974_a: 63-78; Esin-Arsebük 1974_b: 137-142; Arsebük-Korfmann 1976: 134-144; Esin 1976_a: 119-133; Esin 1979_a: 115-119; Esin 1979_b: 65-76; Arsebük 1980; Dereli 1983: 219-229; Özbal 1983: 210-211; Yakar 1985: 294-295; Esin 1988: 79-85; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Tülintepe.

¹³⁷ Hauptmann 1974_a: 79-81; Hauptmann 1976_a: 53-56; Hauptmann 1976_b: 70; Hauptmann 1979: 55-57; Hauptmann 1982: 28-31; Yakar 1985: 293-294; Arsebük 1986_a: 67-68; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Noruntepe.

¹³⁸ Birgül 1981: 21-22; Esin 1982: 73-86; Esin et al 1985: 50-59; Özbal 1986: 101-113; Özbek 1986_a: 107-130; Esin et al 1987: 77-82; Esin 1989: 135-141; Balkan- Atlı 1995: 127-148; Türkmeno lu-Göktürk 1996: 599-607; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: De irmentepe.

¹³⁹ Esin 1974: 49-50; Esin 1975_a: 46-47; Bıçakçı 1982; Esin 1982: 84-93; Özbal 1983: 210-211; Ye ingil 1983: 253-258; Esin 1984: 68-76; Yakar 1985: 289-290; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹⁴⁰ Behm-Blancke 1986: 87-101; Becker 1987: 139-147; Göksu et al 1992: 140-147; Weiner 1992: 225-237; Weiner et al 1992: 86-100; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Hassek Höyük.

¹⁴¹ Algaze et al 1991: 202-203; Miller 1996: 168-172; Stein-Mısır 1994_a: 131-152; Stein-Mısır 1994_b: 144-189; Stein-Mısır 1995: 121-140; Stein-Mısır 1996: 109-128; Stein et al 1997: 111-171; Harmankaya-Tanıncı-Özba ran 1998: Hacinebi.

Hitit Devleti dönemlerini, Son Tunç Ça 1 evresi Hitit imparatorluğ u dönemini içine alır. Kalkolitik Ça 'dan itibaren Eski dünya da başlayan ticaret ilişkileri ve kültürlerin etkileşimi, Anadolu yarımadasını Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz ticareti ile Mezopotamya-Anadolu-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna sokmuştur. Arkeolog ve tarihçilerin Son/Geç Kalkolitik Ça adını verdikleri Ça 'dan, İlk Tunç Ça 1 adını verdikleri ça a geçişin kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçiş göç yada iklimsel kriterlere de bağlıdır. Bir bakımla bu geçişin kesintisiz olduğunu söyleyebiliriz. Oysa Son Kalkolitik ça denilen dönemdeki yerel kültür ögeleri yerel geleneklere bağlı olarak gelişmelerine devam etmişlerdir¹⁴². Anadolu'da madencilik yaygınlaşması sonucu madenin özellikle bakırın uzun süren bir kullanım sürecinin sonucudur. Tunç Ça 1'ının, ilk evresinin son dönemlerinde tunç e yayılmaya başlamıştır¹⁴³

İlk Tunç Ça 1 evresinin genel özellikleri olarak dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı büyük miktarda bakır kullanımıyla birlikte arsenli tunç üretiminin bu devrede başladığı söylenebilir. Maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmek, ça ın ilişkileri arasında her halde en çok tutulan ilişki olmuştur. Taş yontuculuğ u da önemini kaybetmemiştir. Büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi büyük surlu duvarlarıyla korunmaktadır¹⁴⁴. Deniz ticaretinin artması doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmalarına, küçük köylerin kasabalara dönüşmesine sebep olmuştur. Kervan yolu üzerindeki ve doğal geçitleri tutan yerleşmelerde önem kazanmıştır¹⁴⁵. Ticareti organize eden kişiler beklide toplumlarında önemli bir kişi haline gelerek ait oldukları toplumu idare eden seçkinler sınıfına dahil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir, kasabaları idare edecek idari sınıflarda ortaya çıkmıştır¹⁴⁶. Yönetici sınıfı olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da temsil etmektedir. Toplumdaki sınıflar arasında askerlik doğal olarak öne çıkmıştır. Tüm yerleşmelerde tapınak yada tapınak

¹⁴² Harmankaya-Erdem 2002: 10

¹⁴³ Dinçol 1982: 15.

¹⁴⁴ Naumann 1985: 496; Aktüre 1994: 114;

¹⁴⁵ Umar 1982:10.

¹⁴⁶ Childe 1996: 104; 151; Hout et al 2000: 38.

benzeri i levi gören yapılar in a edilmi tir¹⁴⁷. Dericilik, dokumacılık gibi i lerin bir önceki ça a göre büyük oranda de i medi i görülür. Tarım ve hayvancılık geli mi tir, avcılık ki isel yapılan bir u ra olmaya devam etmi tir¹⁴⁸.

Yörelere göre Neolitik-Kalkolitik Ça mimari özellikleri devam etmektedir. ç Anadolu Bölgesinin kuzeybatı ucunda, Eski ehir yöresinde, Antalya civarında ve Do u Anadolu'nun bazı yerlerinde "Anadolu tipi yerle me-Megaron"¹⁴⁹ adı verilen bir düzende yapıların bir avlu etrafında sıralanmı oldu u yapılan kazılarda ortaya çıkmı tır. Bu özelli in tüm Anadolu'yu kapsayıp kapsamadı ı, kazılan alanların azlı ı nedeniyle bilinmemektedir. Bazı yerlerde aralarında avlu ve i liklerin var oldu u çok odalı evlerin da ınık bir düzende yerle tirildi i görülür. Ege kıyılarında Ege adalarından etkilenen bir planda, ta dö emeli sokakların yanına in a edilmi uzun ev tipinde mimari bulunmaktadır. Ayrıca ato ve kale tipinde yerle meler ço almı tır. Yerle melerde merkeziyetçili i belirten yapılara ra men saray denebilecek yapılara rastlanmamı tır. Kuzeyde, Karadeniz iklimi etkisinde kalan yöreler dı nda, Anadolu'nun di er kesimlerinde ah ap destekli kerpiç malzeme ile yapılan geleneksel yapıların gelene i devam etmektedir. Çok yerde ta temelde kullanılmı tır. Bu evredeki ölü gömme adetlerinde toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görölmektedir. Mezarlık yerle im alanı dı nda ama yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara *hocker* durumunda yanına arma anlar bırakılarak gömülmü tür. Bu arma anlar ölü nün sonraki ya amıyla ilgili olarak konulmu tur. Mezar tiplerinin ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapıldı ı mezar arma anlarından anla ılmaktadır¹⁵⁰.

Bugüne kadar elde edilen siyasal ve sosyal veriler bu ça da kentlerin kuruldu unu göstermektedir¹⁵¹. Belirgin bir sur sisteminin olmamasına ra men

¹⁴⁷ Dinçol 1982: 16; Naumann 1985; Childe 1996: 106; Dolukhanov 1998: 359.

¹⁴⁸ Akurgal 1989: 26

¹⁴⁹ Mellaart 1959:153; Akurgal 1989: 242; Naumann 1985: 223.

¹⁵⁰ Harmankaya-Erdö u 2002: 11

¹⁵¹ Kentlerin kurulu uyla ilgili geni bilgi için bk. Dolukhanov 1998; Maisels 1999; Hout et al 2000.

Aslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Hatta Troya'nın bir *kent-devleti* oldu unu savunanlarda vardır¹⁵².

Ege bölgesinin M.Ö. 3. binde itibaren yo un yerle ime açık oldu u anla ılmaktadır. Bu ara tırmaların önemli sonuçlarından biri Helen ve Roma kentlerinin ilk kurulu larının M.Ö. 3. bin yıl ba larına hatta M.Ö. 4. bin ba larına kadar indi inin anla ılmasıdır. Örne in Urla yakınlarındaki zmir Körfezi'nin güney kıyısındaki, antik Klozemenai, Limantepe¹⁵³ kenti M.Ö. 3. bin yılda kurulmu tur. zmir'in en eski yerle im yeri olan Bayraklı'nın¹⁵⁴ ilk yerle iminin bu evrede ba ladı ı sanılmaktadır. Yine Ege bölgesinin kuzey kesimindeki Marmara sınırlarına yakın bölgede bulunan Kaymaktepe/Höyücek'te¹⁵⁵ lk Tunç Ça ı buluntuları verir. Yine bölgenin ç Batı Anadolu bölümünde de erlendirilen Beycesultan¹⁵⁶ bulguları arasında bölge kültürlerinin tarihlendirilmesine yardımcı olan lk Tunç Ça ı buluntuları vardır. Anadolu'nun tüm güney sahillerini kaplayan Akdeniz Bölgesini, Do u ve Batı Akdeniz olarak iki kısımda incelemek yerinde olacaktır. Alanya, bu iki kısmı birbirinden ayıran sınırı te kil etmektedir. Batı Akdeniz bölümü genellikle Güneybatı Anadolu ile ba lantılıdır ve tümüyle bu bölge içinde de erlendirilmelidir. Bölgede Kazısı yapılan en önemli yerle me yeri Karata /Semayük'tür¹⁵⁷. Göller bölümündeki Badema acı¹⁵⁸ ile Kuruçay¹⁵⁹

¹⁵² Aktüre 1994: 180. Kent-Devleti tanımı için bk. enel 1991: 231.

¹⁵³ French 1968: 92; Mellink 1980: 507; Mellink 1981: 467; Bakır 1983: 163-183; Mellink 1984: 446; Yakar 1985_a: 153; Erkanal (A) 1986: 183-195; Erkanal-Hüryılmaz 1994: 361-369; Erkanal-Günel 1995: 271-273; Erkanal-Günel 1996: 310-314; Erkanal-Günel 1997: 231-260; Erkanal 1998_a: 383-393; Erkanal 1999: 325-331; Erkanal 2000: 251-262; Erkanal 2001:263-264; Harmankaya-Erdo u 2002: Limantepe.

¹⁵⁴ Akurgal 1950: 2-4; enyürek et al 1950: 502; Mellaart 1954: 192; French 1968: 93; Akurgal 1983: 13; Yakar 1985_a: 152-153; Akurgal 1997: 901; Aktüre 1997: ek.23; Korfmann et al 1994: 45; Harmankaya-Erdo u 2002: Bayraklı.

¹⁵⁵ Kökten 1949: 815-816; Mellaart 1954: 190; Korfmann et al 1994: 130; Lambrianides et al 1996: 174-180; Lambrianides-Spencer 1998: 218; Harmankaya-Erdo u 2002: Kaymaktepe/Höyücek.

¹⁵⁶ Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Esin 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1965; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Erdo u 2002: Beycesultan.

¹⁵⁷ Lloyd-Mellaart 1962: 133; Mellink 1964_a: 156; Mellink 1965: 140; Alkım (H) 1967: 10; Mellink 1968: 132; 79-80; Alkım (H) 1970: 11-13; Duru 1972: 126; Alkım (H) 1973: 7-9; Mellink 1974: 351-359; Esin 1976_b: 230-231; Bordaz 1978: 10220; Mellink 1981: 192; Yakar 1985: 26-27; Mellink 1990: 125-153; Mellink 1993: 493-494; Yener et al 1998: 553; Harmankaya-Erdo u 2002: Karata /Semayük

yöresel özellikler gösteren kültürlerin bu dönemde var oldu unu ortaya koymu tur. Do u Akdeniz’de yer alan verimli Çukurova’nın İlk Tunç Ça ı I evresinden beri yerle im gördü ü yapılan yüzey ara tırmaları ile saptanmı tır. Bu bölüm içerisinde en iyi tabakalanmayı Tarsus Gözlükule¹⁶⁰ yerle mesi verir. Gaziantep Tilmen Höyük¹⁶¹ özellikle bu evrenin Do u Akdeniz ile olan ili kilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölümün güneye uzanan Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹⁶², Tell Açıana¹⁶³, Tell Tayinat¹⁶⁴ ve Tabara el Akrad¹⁶⁵ kazılarında bulunanlar, Kuzey Suriye, Do u Akdeniz ve Malatya-Elazı arasındaki ili kileri ortaya koymu tur. ç Anadolu Bölgesi İlk Tunç Ça ı kronolojisi Troya ve Demircihöyük çanak çömlek endüstrileri kar ıla tırdı nda kurulabilmektedir. Bölgenin en kuzeybatı ucunda bulunan Demircihöyük¹⁶⁶ konumu açısından hem Do u Marmara hem ç Anadolu Bölgesinde hem de Batı Karadeniz Bölümüne sokulabilir. ç Anadolu Bölgesinin bir ba ka İlk Tunç Ça ı

¹⁵⁸ Mellaart 1961_b: 159, 180; Mellaart 1962: 197; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Duru 1997: 3; Duru 1998: 114-117; Duru 1999_a: 115-121; Duru 2000: 109-112; Duru 2001: 98; Harmankaya-Erdo u 2002: Badema acı.

¹⁵⁹ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Özsait 1980: Duru 1979: 204; Duru 1985: 202; Yakar 1985: 159-160; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Duru 1996: 66-107; Duru 1997_c: 1072; Harmankaya-Erdo u 2002: Kuruçay.

¹⁶⁰ Mellaart 1954: 192; Mellaart 1957: 64; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1984: 79-80; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Efe 1998_b: 296; Harmankaya-Erdo u 2002: Gözlükule.

¹⁶¹ Alkım 1960_b: 714-716; Mellink 1961: 46-50; Alkım 1962: 6; Alkım 1963: 27-28; Alkım 1964: 169-178; Alkım 1965: 5-17; Esin 1969:38-39; Alkım 1970: 490-494; Alkım (H) 1973; Alkım (H) 1978: 32-37; Korfmann et al 1995: 210-211; Duru 2000: 160-161; Harmankaya-Erdo u 2002: Tilmen Höyük.

¹⁶² Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Yener et al 1996: 67-70; Harmankaya-Erdo u 2002: Tell el Cüdeyde.

¹⁶³ Özgüç 1947: 360-361; Woolley 1955: 5-32; Mellaart 1957: 66-67; Mellaart 1981: 152-160; Korfmann et al 1995: 203; Harmankaya-Erdo u 2002: Tell Açıana

¹⁶⁴ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Sagona 1984: 81-82; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdo u 2002: Tell Tayinat.

¹⁶⁵ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Mellaart 1981: 152-160; Sagona 1984: 316,345; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdo u 2002: Tabara el Akrad.

¹⁶⁶ Mellink 1976: 267-268; Korfmann 1977_a: 39-59; Korfmann 1977_b: 37-38; Mellink 1978: 319-320; Mellink 1980: 505; Korfmann 1981: 135-163; Korfmann 1983_b; Seeher 1987; Efe 1988; Seeher 1993: 365-368; Korfmann et al 1994: 69; Seeher 2000: 1-133; Harmankaya-Erdo u 2002: Demircihöyük.

yerle mesi boyutuyla aynı oranda kazılmamı olan Ali ar'dır¹⁶⁷. Eski ehir il sınırları içerisinde kalan Küllüoba¹⁶⁸, İlk Tunç Ça ı evresiyle göze batmaktadır. Karadeniz bölgesinde ise Samsun civarında ki Dündartepe¹⁶⁹ ve Bafra'daki kiztepe¹⁷⁰ bu ça ın en iyi örnekleri arasında sayılırlar.

Do u Anadolu'nun da lık kütlesi, bölgenin güney ile olan ili kisini kesebilecek kadar görkemli da sıralarına sahiptir. Buna kar ılık Fırat Vadisi yâda bu vadiyi do al geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildi i görülmektedir. Bundan dolayı, Son Kalkolitik Ça da, Do u Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydo u Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir geli im izlenmi tir. Malatya Elazı Ovaları'nda, Koyu yüzlü ve Saman yüzlü mal örneklerinin yanı sıra Mezopotamya kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk malı) kapların görüldü ü Son Kalkolitik Ça ın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe¹⁷¹ gibi bazı önemli yerle melerini yurt yeri olarak seçip çevredeki ham madde kaynaklarını kullandıkları anla ılmaktadır. Bu durum İlk Tunç Ça ı'nın ba nda da devam etmi tir. Malatya ilinin en eski yerle mesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür ve mühür

¹⁶⁷ Arık 1933: 43-44; Bittel 1934: 12-15; von der Osten 1937: 1-96; Özgüç 1945:49-51; Mellaart 1957: 89-126; Kinal 1962: 42; Mellaart 1962: 13,25; Duru 1972: 126; Bilgi 1975: 203; Yakar 1985: 198; Korfmann et al 1994: 30,74; Harmankaya-Erdo u 2002: Ali ar.

¹⁶⁸ Efe 1998_a: 152-155; Efe 1999: 165-170; Efe 2000: 117-128; Efe-Ay 2001: 43-78; Efe 2001: 105-111; Harmankaya-Erdo u 2002: Küllüoba.

¹⁶⁹Kökten 1944_a: 365; Kökten et al 1945: 365; Özgüç 1948: 393-419; Mellaart 1962: 25; Ortmann 1963_a: 45-47; French 1968: 92; Yakar 1985_a: 244-245; Korfmann et al 1994: 73; Harmankaya-Erdo u 2002: Dündartepe.

¹⁷⁰ Ortmann 1963:173-174; Alkım 1972_b: 426; Alkım 1974_a: 8-9; Alkım 1975_a: 565-567; Alkım 1976_a: 717-719; Mellink 1976: 265-266; Alkım 1980_b: 189; Alkım 1981_a:151-154; Birgül 1981: 21-22; Özbakan 1981: 95-99; Mellink 1982: 560; Alkım 1983_a: 29-42; Bilgi 1984: 31-96; Bilgi 1985: 55-64; Bilgi 1986: 111-118; Bilgi 1987: 149-156; Bilgi 1988: 169-175; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1990: 211-220; Bilgi 1991: 241-246; Bilgi 1993: 199-212; Bilgi 1994: 538-596; Bilgi 1995: 141-160; Bilgi 1996: 157-168; Bilgi 1997: 145-161; Bilgi 1998: 323-346; Bilgi 1999: 485-492; Bilgi 2000: 381-388; Bilgi 2001: 315-319; Harmankaya-Erdo u 2002: kiztepe.

¹⁷¹ Burney 1958:204; Mellaart 1962:25; Alkım (H)1 967:17; Alkım (H) 1968:27; Alkım 1970:17; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Palmieri 1972:203-211;Alkım (H) 1973:30; Mellink 1975:206; Mellink 1976:268; Palmieri 1977:123-132; Yakar 1979:51-67; Mellink 1980:506; Mellink 1981:468; Mellink 1982:562; Palmieri 1984:97-102; Mellink 1983: 432; Mellink 1984: 447; Yakar 1984:68-69; Mellink 1985:553; Palmieri 1987:67-74; Mellink 1987:6-7; Mellink 1988:108-109; Mellink 1989:113; Mellink 1990:131; Mellink 1991: 134; Mellink 1992: 133; Burney 1993: 311-318; Caneva 1993:319-339; Korfmann et al. 1994:35-36; Palmieri et al. 1996:447-449; Harmankaya-Erdo u 2002: Arslantepe.

damgaları ve di er bulguları ile bir ticaret merkezini i aretlemektedir Burası çekirdek bir ailenin yada küçük bir budunun oturdu u bir kenttir. VI B tabakası ile Arslantepe’de Do u Anadolu-Transkafkasya kökenli bir kültürün bölgeye hakim oldu u görülmektedir. Yine de Mezopotamya etkile imi az da olsa devam etmektedir. Yalın basit mal, Saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan kap yapımı görülmektedir. Yerle me tekrar köy özelli ini almı tır. Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkı nda çe itli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasındaki bir varsayım kültürün Do u ve Güneydo u Anadolu’daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geli ti idir. Di er bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu’ya beraberinde kendi kültür özelliklerini ta ıdır. Bu göçün delili yukarda anlatıldı ı gibi Arslantepe’de ortaya çıkmı tır. Bu yerle menin VI A tabakasındaki kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri saptanmı tır. Elazı Tepecik/Makaraz Tepe¹⁷² ise bu ili kileri daha somut hale getirebilecek özellikler ta ımaktadır Kalkolitik Ça ’ın sonunda hem Karaz malı, hem Uruk malı, hem de ç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden do du u ihtimalini de ortaya koymaktadır. çidi i siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, ola anüstü açkılanmı olan bu çanak çömleklerin görüldü ü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek, Khirbet Kerak Kültürü gibi adlarla anılmaktadır. Bu çanak çömlek mal türünün hiç de i meden tüm Do u Anadolu Bölgesi’nde MÖ. 2. bin yılının ba ına kadar devam etti i görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekni inde geli imin ve de i imin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Ça ı’nın

¹⁷² Kökten 1947_a: 462, lev.7; Burney 1958: 204; Mellink 1969: 210; Alkım (H) 1970: 34; Esin 1970_a: 147, 152-158; Esin 1970_b: 51 -60; Mellink 1970: 164; Esin 1971: 107-110, 114; Esin 1972_a: 139, 143-147; Esin 1972_b: 38-39; Mellink 1972: 173; Alkım (H) 1973: 17-20; Mellink 1973: 176; Esin 1974_a: 39-62; Esin 1974_b: 109-121; Esin 1975: 46-49; Mellink 1975: 207; Esin 1976_a:1 03-108; Alkım (H) 1978:20-25; Esin 1979_a: 82-90, 93; Esin 1979_c: 65-70; Esin 1981_b: 157-182; Esin 1982: 76-93; Özbal 1983: 203-217; Esin 1984:76-79; Sanver 1984:185-203; Sagona 1984:77-79, 271-272,345; Bozkurt et al.1986:39-48; Esin 1987:69-79; Çukur-Kunç 1990:11 5-1 16; Korfmann et al. 1994:206, 207,1333; Esin 1997_a:1760-1762; Egeli 1998:305-318; Esin 2000_b:126-127, ek.4-5; Harmankaya-Erdo u 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır. Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazıları belki bu kültürün evrelere göre delillerini ortaya çıkaracaktır. İlk Tunç Çağında bu maldan üretilen büyük çömleklerin üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yerinin saptanmasına yol açmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, yörenin İlk Tunç Çağındaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. İlk Tunç Çağında Malatya-Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur/Sakyol¹⁷³, Tepecik, Noruntepe¹⁷⁴, Korucutepe¹⁷⁵, Tülintepe¹⁷⁶, Taşkun Mevkii¹⁷⁷, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük¹⁷⁸ gibi yerleşim yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğunu

¹⁷³ Koay 1961:20-21; Mellink 1969: 209; Alkım (H) 1970:9-10; Mellink 1970: 164; Koay 1970:139-146; Koay 1971:103-107; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Koay 1972_a: 133-134; Koay 1972_b:53-56; Alkım (H) 1973:10; Mellink 1973:175-176; Mellink 1974:112; Koay 1976; Koay 1979:77-80; Yakar 1979: 63; Sagona 1984: 69, 261, 343; Yakar 1985_a:290-291; Korfmann et al. 1995:178, 179; Harmankaya-Erdolu 2002: Pulur/Sakyol.

¹⁷⁴ Kökten 1947_b:461, ek.77; Mellink 1969_a: 210; Alkım (H) 1970:31-32; Mellink 1970:164-165; Hauptmann 1970_a:103-114; Hauptmann 1970_b:111-121; Orthmann 1970:158-159; Hauptmann 1971:71-79; Hauptmann 1972:87-101; Mellink 1972:175; Alkım (H) 1973:10-12; Hauptmann 1973:49-52; Mellink 1973:176-177; Hauptmann 1974_a:71-86; Hauptmann 1974_b:59-73; Mellink 1974: 113; Hauptmann 1975: 36-37; Mellink 1975:206-207; Hauptmann 1976_a:67-70; Hauptmann 1976_b: 41-69; Mellink 1976:269; Hauptmann 1979_b:56-63; Hauptmann 1979_a:46-60; Burney 1980:1 62; Russel 1980:46,134; Hauptmann 1982:15-28; Sagona 1984:72-74, 269-270; Yakar 1984: 66-67; Yakar 1985_a:293; Korfmann et al. 1994:163, 164; Hauptmann 1997:1354; Hauptmann 1999:71; Hauptmann 2000:419-425; Yener 2000:57-62; Harmankaya-Erdolu 2002: Noruntepe.

¹⁷⁵ Burney 1958:204; Mellink 1969:210; Alkım (H) 1970:32; van Loon-Güterbock 1970:123-124; Mellink 1970:165; van Loon 1971_a:17-19; van Loon 1971_b:47-56; Mellink 1971: 168; van Loon-Güterbock 1972_a:79-85; van Loon-Güterbock 1972_b:127-131; Alkım (H) 1973:14-15; van Loon et al 1973: 357; van Loon 1975; van Loon 1978; Ertem 1979:33-41; Mellink 1979: 335; Yakar 1979:63; Burney 1980:157; Sagona 1984: 74-76, 266-267; Yakar 1984:67-68; Korfmann et al. 1994:140-141; Harmankaya-Erdolu 2002: Korucutepe.

¹⁷⁶ Kökten 1947_a: 461; Meriggi 1967:279; Mellink 1973: 171; Esin-Arsebük 1974_a:63-78; Esin-Arsebük 1974_b:137-142; Esin-Arsebük 1982:121; Harmankaya 1993:369-379; Korfmann et al. 1994:215; Esin 1997_b:1831; Esin 2000_a:87-88; Harmankaya-Erdolu 2002: Tülintepe.

¹⁷⁷ Mellink 1970: 177; French et al 1972:51-53; Mellink 1972:173,175; Mellink 1973:176; French et al. 1974:33-34; Mellink 1975:207; Mellink 1976 :168; Alkım (H) 1978:25-27, 100-101; Sagona 1984:5-9, 48-114; Korfmann et al. 1994:200; Korfmann et al. 1995: 200-201; Harmankaya-Erdolu 2002: Taşkun Mevkii.

¹⁷⁸ von der Osten 1929:99; von der Osten 1930:144; Kökten 1947: lev.77; Meriggi 1966:100; Özdoğan 1977: 203-204; Serdaroğlu 1977:16-17, 64-65; Yakar-Salzman 1979:35; Karaca 1981:109,113-114; Mellink 1982:565; Karaca 1983:72,74; Karaca 1984:103-107; Mellink 1984:449; Sagona 1984: 282,343; Karaca 1985: 39-41; Yakar 1985_a:300; Korfmann et al. 1995:175, 176; Harmankaya-Erdolu 2002: Pirot Höyük.

saptanmaktadır. lerinde belki de çok geni bir alanda açıldı ndan dolayı Pulur/Sakyol dikkat çekicidir Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmi yamuk biçimli mekanlar, “Anadolu tipi” yapı dzeninin Do u Anadolu’ya kadar uzandı nı belirlemektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının çok gzel örnekleri burada ele geçmi tir. Do u Anadolu’nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında da, Ardahan yoesinde, Mu Ovası’nda Karaz kültürünün hakim oldu u görülmektedir. Erzurum Ovası’nda önceden kazılmı olan Karaz¹⁷⁹, Pulur¹⁸⁰ ve Gzelova¹⁸¹ yerle melerindeki tabakalanmayı Sos Hyk¹⁸² kazısı iyice belirleyecektir. Sos Höyük kazısında lk Tunç a ı olarak tanımlanan tabakada M 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplar da ele geçmi tir. Do u Anadolu Bölgesi’nin Gürcistan ile ili kisi böylece kesinle mi tir, Do u Anadolu Bölgesi’nin do u kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü  eleri görülmektedir. Burada gerçekle tirilen ve daha çok Urartu Dönemi a ırlıklı kazılarda, lk Tunç a ı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek do usunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir.

Çalı ma alanımızı olu turan Ka ızman bölgesinde Budakveren Yerle mesi (T), aban Kalesi (T), Sakasen Kalesi (T), Kızlar Kalesi (T), Camu lu Höyük (GD) gibi merkezler Tunç a ı’na aittir.

¹⁷⁹ Beygu 1936:9; Bittel-Schneider 1944-45:55; Ko ay 1948:165-169; Lamb 1954:26-28; Burney 1958:172; Ko ay-Turfan 1959: 349-413; Kınal 1962: 48; Ko ay-Akok 1967:14-15; Esin 1969:100,135; Arsebük 1979:81-89; Pehlivan 1984; Yakar 1984:78; Sagona 1984:65-66,249;Yakar 1985_a: 301 -302; Güneri 1992: 149-195; Korfmann et al. 1994: 127; Egeli 1995:182; Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002; Sagona 2000:331; Harmankaya-Erdo u 2002: Karaz.

¹⁸⁰ Kökten 1944_a:481-486, 498-505; Kökten 1944_b:levXCIII/17; Kökten 1947:462,lev.LXXVII; Burney 1958:192; Ko ay 1962:26-28; Mellink 1963:179; Ko ay-Vary 1964; Mellink 1965:138; Ko ay-Vary 1967: har.1; Yakar 1979:5; Sagona 1984:66-67,250,343; Yakar 1985_a:302; Güneri 1992:153-155; Korfmann et al. 1995:177, 178; Sagona 2000:331-332; Harmankaya-Erdo u 2002: Pulur (Erzurum).

¹⁸¹ Ko ay-Vary 1964:7; Mellink 1964_a:1 55; Ko ay-Vary 1967:1-26; Sagona 1984:67-68, 249; Yakar 1985a:302; Korfmann et al. 1994:91,531; Sagona 2000:332; Harmankaya-Erdo u 2002: Güzelova.

¹⁸² Ko ay-Vary 1967: lev.1; Sagona 1984:248-249,344; Korfmann et al. 1994:193; Sagona et al. 1995:193-218; Sagona et al. 1996:27-52; Sagona et al. 1997_a:140-141; Sagona et al. 1997_b:186-191; Sagona et al. 1998_b:33-38; Sagona et al. 1998_a:249, ek.1; Sagona-Sagona 2000:143-144; Sagona 2000:329-330, 333-335; Sagona-Sagona 2001_b:1 30; Harmankaya-Erdo u 2002: Sos Höyük.

2.5.1 Karaz Kültürü

Son Kalkolitik ve İlk Tunç Ça ı boyunca varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren ve önceleri “Khirbet Kerak / Bet Yerah” olarak tanımlanan bu kültürün¹⁸³ terminolojisi hakkında -yakın geçmi te- birçok teklif yapıldığını biliyoruz. Djapararidze ve Chubinishvili “Kura-Aras Kültürü”¹⁸⁴ terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise, “Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”¹⁸⁵ olarak adlandırmayı önerirler. Her iki görüşünde yıkılmadan önceki Sovyet topraklarındaki buluntu toplulukları ile yakın ilgisi olabilir. Ancak, bu isimler, bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini ifade etmekten uzaktırlar.

Karaz kerami i için kullanılan bir başka terim “Trans-Kafkasya Bakır Ça ı”¹⁸⁶ veya “Do u Anadolu’nun Bakır Ça ı Kerami i”¹⁸⁷ ekindedir. Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin mimari buluntular vermesini de dikkate alan Dyson, “Yanık Kültürü”¹⁸⁸ gibi de ik bir teklifle karşımıza çıkar. Pek taraftar bulmayan bu teklifin yanında, “Do u Anadolu’nun Erken Bronz Ça ı”¹⁸⁹ ve “Eski Trans-Kafkasya Kültürü”¹⁹⁰ tanımları, bilim adamlarınca daha yaygın bir şekilde kullanılmı tır. Ancak yukarıda kullanılan terminolojilerin incelediğimiz kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. İleri etraflıca tetkik edebileceğimiz “Köken-Etnik Köken Problemi” konusunda da belirteceğimiz gibi, Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşımaktadır.

¹⁸³ İleride Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya da görüldü ü dönem, Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerle tirilir.

¹⁸⁴ Djapararidze 1964, 4-9.;

¹⁸⁵ Piotrovskii 1962, 7.; Krupnov 1964, 31-42.; ayr.kr ., Lang 1970, 70.

¹⁸⁶ Amiran 1952 96 vdd., Yazar, kültürün başlangıcını, Do u Anadolu’nun Son Kalkolitik Ça ına başladığını ifade eder.; Bittel 1945, 94-104.; Lloyd 1956, 49, 66. Lloyd, daha sonra yayınlanan bir başka eserinde, “Do u Anadolu’nun Koyu Renkli Kerami i” ve “Erken Tunç Ça ı Kültürü”, tabirlerine yer verir., bk., Lloyd 1967, 41 vd.

¹⁸⁷ Lang 1970, 70.; Burney-Lang 1971, 45.

¹⁸⁸ Dyson 1968, 14-16.

¹⁸⁹ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958, 9-10.

¹⁹⁰ Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1977, 118 vd.; Lang 1970, 71.; kr ., Ko ay 1974, 44’te: “... ngiliz bilgini Burney 1971, 43’te bu homojen kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Culture): Eski Trans-Kafkasya ve Do u Anadolu tabirini doğru olarak kullanırsa da, sonradan bu terimin uzun ölü ünü söyleyerek yalnız “Early Trans-Caucasian Culture-Eski Trans-Kafkasya Kültürü ile yetinir. Bu kısaltma pek çok yanlış anlayışa sebep olacak niteliktedir...”, eklindeki eleştirisiyle, konunun ciddiyetine bir kez daha dikkat çeker.

Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük¹⁹¹, daha sonraki kazı ve ara tırmalar için merkez durumundadır. Bu bakımdan, gerek Erzurum çevresinde ve gerekse Do u Anadolu Bölgesi'nin di er kesimlerinde, Karaz'la ça da veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, “Karaz Kerami i-Karaz Türü Keramik” yada “Karaz Kültürü” tabirleri kullanılmı gelmi tir¹⁹². Biz de mevcut verilere dayanarak çalı mamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Ça ı boyunca filizlenip geli en bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili kerami e ise Karaz Kerami i ismini vermeyi uygun buluyoruz.

İlk Tunç Ça ı III boyunca Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde; tabii bir oluşum geçirmemesine ve mevcut kültür geleneğine dayanmamasına rağmen, gelişimi bir şekilde karılaşılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının Do u Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tespit edilmesi, orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmı tı¹⁹³. Karaz'daki ilk çalı maları takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte, form ve teknik açıdan ancak Karaz Kerami i ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmı tı¹⁹⁴. Aynı dönemde, Filistin ve Suriye'nin Tarih Öncesi ça larıyla ilgili bir eser yayınlanan Bittel, Hama'nın statigrafisi hakkında bilgi verirken, “...Bu tabakanın daha sonraki yıllarında ise, Filistin'de görüle gelip de, Khirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömlemlere rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmilerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir...”¹⁹⁵ ifadesiyle çalı ma alanındaki farklı bir keramik türüne dikkat çeker. Bittel, Beyt- an, Eriha, Gezer, Ras samra, Biblos ve Tel Cudeyde'de dahi gördü ünü belirttiği bu yeni unsur için, “...Bu tip keramik, el yapımı olduğu, koyu kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunmuş, gerek ekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi mümkün kılacak derecede, Orta ve Do u Anadolu Bakır Ça ı keramik

¹⁹¹ Karaz'daki çalı malar, 22-29 Temmuz 1942 Sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır, bk., Ko ay-Turfan 1959, 349-413.

¹⁹² Ayrıntılı bibliyografya için bk., Arsebük 1974, 11 vdd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.

¹⁹³ Amiran 1952, 89 vdd.; ayr.bk., Burney-Lang 1971, 14 vdd.; Lamb 1954, 24 vdd.

¹⁹⁴ Kökten 1945, 482 vd.; Kökten 1947, 465, 466-467.

¹⁹⁵ Bittel 1945, 104., Topalo lu 2006: 1 vdd., Bingöl 2003: 1 vdd

tipine benzeyi i ile vasıflanır...”¹⁹⁶ diyerek, Karaz Kerami inin kökeni hakkındaki tekliflerden birini ortaya koyar. Ön Asya’nın, M.Ö. III. ve II. bin kronolojisiyle ilgili ara tırmasında Schaffer, Suriye-Filistin’de İlk Tunç Ça ı III boyunca görülen bu kerami in, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldı mı belirtmektedir¹⁹⁷. Ona göre bu yeni tip, Do u ve Orta Anadolu kerami i ile benzerlik gösterir¹⁹⁸.

Zamanla Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılara ba lı olarak farklı görü lerle kar ıla ırız. Örne in, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder¹⁹⁹. Childe, anavatanın Gürcistan’da aranmasına i aret ederken²⁰⁰ Hanfmann, bu kültürün Filistin’e gelmesini Asyanik göçlere-istilalara ba lamaktadır²⁰¹. Daha çok kerami in ekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann²⁰² ve Braidwood’lar, bu homojen kültürün çıkı mını, Kuzey Suriye, Amuk (H)’a kadar yayılı mını az yada çok sayıdaki sava lar sonunda meydana gelen göçlerle izah eder. Ancak, Orthmann Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Do u Anadolu Prehistorik kerami iyle ilgili oldu unu belirtirken²⁰³, Braidwood’lar, kerami in kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında ararlar²⁰⁴. Mellaart, İlk Tunç Ça ı boyunca görülen bu kültürün, en azından büyük bir Do u Anadolu Ailesinin üyelerinden biri oldu unu²⁰⁵, Malatya-Arslantepe, Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dahil olmak üzere 500 millik co rafi alana yayıldı mını, ancak kökeninin tartı ma konusu oldu unu ifade eder. Mellink de bu kültür ve kerami in Do u Anadolu kökenli

¹⁹⁶ Bittel 1945, 94.

¹⁹⁷ Schaffer, 1948, 34, dipnot 1, 544.

¹⁹⁸ Schaffer 1948, 544-545.

¹⁹⁹ Hood 1951, 117 vd.,140.

²⁰⁰ Childe 1952, 219.

²⁰¹ Hanfmann 1951, 360.

²⁰² Orthmann 1963, 83 vd.; Braidwood 1960, 518., dipnot 120.

²⁰³ Orthmann 1963, 84.

²⁰⁴ Yazarlar, Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten sürekli olarak kaçınıp, Karaz Kerami ini, “Red-Black Burnished Ware” eklindeki tanımlamaya itina gösterirler. Ancak eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley’i referans göstererek söz konusu kültürün kökeniyle ilgili görü lerini belirtirler., bk., Braidwood 1960, 518, dipnot 120.

²⁰⁵ Mellart 1958, 9 vd.; Bölgede yapılan, yeni ara tırmalarda bulunmaktadır. Bunlardan biri benimde üyesi bulundu um, Do u Anadolu Yüzey Ara tırmaları Projesidir. Bu çalı malarla yeni verilere ula lmaktadır. Bk., Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002.

oldu unu²⁰⁶, zamanla Elazı ovasını istila ederek Fırat nehrini takiple Amuk (H)'a gelen topluluklarca güneye do ru ta ndı mı öne sürer²⁰⁷.

Karaz Kültürünün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte²⁰⁸ ve u ana kadar sundu umuz mevcut önerilere de belli bir yön vermektedir. Bu kültürün “Anavatanı” olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı ran'ı kabul etmenin imkânsız oldu u belirtilmektedir²⁰⁹. Kültürle ilgili ilk yerle melerin Do u Anadolu ve Kura-Aras Nehirleri arasındaki topraklarda, yani Güney Kafkasya'da meydana geldi i konusunda bilim adamları arasında önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır. Rus tarihçilerinin, köken konusunda ısrarla üzerinde durdukları Kura-Aras havzasındaki en eski yerle melerin Neolitik Ça a tarihlenen buluntular vermemesi bu bölgenin Anavatan olamayaca nı ortaya koymu tur. Geride tek alternatif olarak Do u Anadolu bölgesi kalmaktadır. Biz, bu bölge içerisinde yer alan Elazı -Malatya civarının, Batı ve Güney Anadolu'dan gelen etkilere açık oldu undan orijinal bir kültüre sahip olamayaca ı görü ündeyiz. Karaz Kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip, co rafi yapısı icabı ça da ı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve çevresindeki ovalar, söz konusu kültürün anavatanını te kil etmi olmalıdır. Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki ara tırmalar, artık kesinlik kazanmı durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ili kisini ihtimal dı ı bırakmamaktadır²¹⁰. Bilindi i gibi Hurriler, M.Ö. III. binlerde Do u Anadolu'nun büyük bir bölümüne hakim ve tek unsur olarak²¹¹ tarım ve hayvancılıkla hayatlarını sürdürüyorlardı. İlk Tunç Ça ı II sonlarına do ru, muhtemelen hayat tarzlarının gere i (konar-göçerlik) ve Do u Anadolu'daki

²⁰⁶ Mellink 1961, 197.; kr ., Amiran 1952, 96 vd.; Amiran, Karaz Kerami ini, Do u Anadolu'nun “Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Ça na” yerle tirmektedir.

²⁰⁷ Mellink 1971, 171.; kr ., Hood 1951, 117.; Bittel 1945, 94 vd.

²⁰⁸ Ko ay1943, 167 vd.; Ko ay 1959, 359 vd.; Ko ay 1967, 15.; Ko ay-Vary 1964, 25 vd.; Ko ay 1974, 43-44.; Kökten 1945, 482.; Kökten 1947, 465 vd.; Esin 1969, 25.; Arsebük 1979, 82.

²⁰⁹ Toplu bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 53 vd.; Erzen 1979, 14-15.

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 45 vd., 49 vdd.; Erzen 1979, 15-16.

²¹¹ İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar yada Subartu ülkesiyle uzak-yakın ili kileri hakkında bk., Goetze 1936, 38 vd., 117 vdd.; Gelb 1944, 5 vdd., 88 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Speiser 1948, 1-13.; Tosun 1956, 3 vd., 37 vdd.; Goetze 1957, 62.

otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır²¹².

Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı -kesin olmasa bile- kuvvetli bir olasılıktır²¹³.

---

²¹² Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar ulaştırdığı hakkında bk., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Amiran 1952, 96 vdd.; Mellaart 1958, 9 vd.; Amiran 1965, 166.; Burney-Lang 1971, 45; Göç yolu için bk., Mellaart 1971, 401.; Mellink 1961, 171.; Orthmann 1963, 83-84.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için ayrıca bk., Koşay 1959, 354.; Koşay 1974, 57.

²¹³ Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu'da kurulan Karum'lar hakkında toplu bilgi için bk., Baydur 1970, 37 vdd.

3.URARTU DEVLET

3.1.Kurulu Dönemi

Feodal beyliklerin oluştuğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni, siyasi tekkülünün merkezi otoritenin zayıflamasıyla tekrar bir takım beyliklere bölünmüştür. Orta Asur devletinin yükselişiyle bu durumdan faydalanan Asur kralı I, Hurri prensliklerini kendi hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken bu küçük devletlerde varlıklarını korumak gayesiyle aralarında birleşerek bu büyük ve kudretli dümana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece Asur belgelerinin bildirdiği üzere M.Ö. 13.yüzyılda Van Gölü çevresinde Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır. Urartu tarihi hakkında en eski bilgi Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) kralının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Urartu, eski Asurca ekli ile Uruatri'ye karşı bir sefer yaptığını 8 memleketi zapt ederek 51 şehri tahrip ettiğini kitabesinde belirtmektedir. Urartu ve feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birliğini gerçekleştiren bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9.yüzyılın ortalarında olmuştur. Asur kralı Salmanasar II (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat'tan Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesini idare eden kral Aramu'ya karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Bu dalık ve güç artlarına sahip ülkeyi devamlı olarak hakimiyet altında tutmak Asurlular için imkansızdı. Kısa bir müddet sonra Lutipriolu Kral Sarduri I (M.Ö. 840-830) gerçek manada Urartu devletini kurdu gibi başkent Tuşa'nın yani bugünkü Van kalesinin de kurucusu olmuştur.²¹⁴

3.2.Gelişme Dönemi

Urartu Devletinin bilinen ilk kralı Aramu'dur. Ondan sonra (12 yıl) tahta kalan bir sülaleden gelen I.Sarduri (M.Ö.840-830) çıktı. I. Sarduri'nin oğlu puini (M.Ö.830-820) Menua (M.Ö.810-785/780) I.Argiti (M.Ö. 785/780-760) ve II.Sarduri (MÖ.760-730) dönemlerinde Urartu devletinin gücü zirveye ulaştı. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, Kuzey

²¹⁴ Erzen 1984: 24-27.

Batıda Erzincan'a Güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyılarına, batıda Fırat nehri ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına değin uzanıyordu. Hatta Argi ti 780'lerde Malatya'ya karşı yaptığı bir seferde Tuatte oğullarının ülkesi yani Tobal'dan söz eder ki bu ifade Urartu etkisinin Fırat'ın batısına değin yayıldığının kanıtıdır. Ele geçirilen ülkelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştur. Menua merkezi bölgede Kevenli, Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aludri'yi (Patnos), batıdan Ebereria (Palu) doğuda Urmiye gölünün güneyinde in asına babasıyla ortaklaşa giriştikleri Koltpah ve Me ta ile kuzeyde I dır ovası içinde kendi adını verdi i Menua-hinili'yi (Karakoyunlu) kurdu.

I.Argi ti Aras ırmağının kuzeyinde Erabuni (Arin Berd) ve kendi adını verdi i Argi ti-hiniliye (Armavi Blur) II.Sarduri ise Van Bölgesinde kendi adıyla anılan Sarduri-hinili (Çavuştepe) ile batıda Fırat kıyısındaki Tumeiki (Habibullah) ve doğuda da İran Azerbaycan'ında ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuniyi (Segindel) ülkelere yeni birer merkez olarak kazandırmışlardır. Urartu'nun etki alanı Torosları aşmış Suriye'ye doğru genişlemeye başlamıştır.²¹⁵

Tu pa (Van Kalesi)de Argi ti I. Mezar anıtının cephesinde anal mahiyetteki kaya kitabesindeki kralın ayrıca babasının genişleme siyasetini Aras Ovasının kolonize edilmesiyle geliştirecek Aras nehrinin kuzeyinde beşinci yılda Erebuni (Arin-Bert) ve 11.yılında Argi ti-Hinili (Armavir) gibi büyük çaptaki şehirleri kurduğunu anlamaktadır. Bu suretle Urartu merkezi hükümeti bu ülkenin iktisadi bakımdan sömürülmesini planladığı gibi, ileride Trans-Kafkasya'da yapacağı fetihler için sağlam askeri üsler temin etmekte oluyordu. Argi ti, batıda Fırat'ı geçerek Malatya kralı Hilaruvanda'ya karşı bir sefer yapmıştır. Kuzey Suriye'de Asurlularla Urartular arasında çatışmalar olmuştur. Urartular, Asurların savaş ve egemenlik metodlarını biliyorlardı. Özellikle Urartular, Asurların mecburi göç ettirme politikasını uygulamışlardır.

3.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi

Rusa II.'nin ölümü üzerine Urartu tahtına oturan Sarduri III (M.Ö. 645-635)de babasının politikasını takip ederek, Assurbanipal'e elçiler göndermiş

²¹⁵ Sevin 1999: 162-163.

(M.Ö. 640'dan hemen sonra) yardım ricasında bulunmuş ve hatta kendiliğinden gönüllü olarak Asur yüksek hakimiyetini tanınmasını istemiştir. Rusa II'nin ölümünden sonra, Urartu Krallığının Ön Asya tarihindeki önemi, büyük ölçüde kaybolmuştur. Assur Devleti de M.Ö. 650'lerden itibaren eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe gücü artan Med tehlikesi karşısında zor bir durumda kalmıştır. Medlerle, skitler arasında bir ittifak yapılmış ve bu durum Ninova kentinin alınmasında büyük bir rol oynamıştır. Assur Kralı Assurabalid, Ninova'nın düşmesinden hemen sonra Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609'a kadar burada bulunmuş M.Ö. 605'de Karkemiş'in düşmesiyle Assur imparatorluğu tamamen yıkılmıştır. Bu durum Ön Asya'daki dengeyi ortadan kaldırıyor ve başta skitler ve Babil'liler tarih sahnesine de yeni birer politik güç olarak rol oynamaya başlamışlardır. Babil keramikleri skitlerin M.Ö. 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle havzasındaki Urartu ülkesini egemenlikleri altına aldıklarını yazmaktadır. Bunun en belirgin kanıtı Çavuş tepesi kazıları sırasında ele geçirilen bazı Arkeolojik belgelerde Urartu krallığı ve Çavuş tepesi kalesinin skitler tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır. Skitler Urartuları yıldıktan sonra bu bölgeye yerleşmiş, güneye Suriye ve Mısır'a doğru inmişlerdir. M.Ö. 6. yüzyılın başında Urartu ülkesi Medlerle Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medler'in egemenliği altında kalmıştır²¹⁶

Urartu Kral Listesi

Aramu (M.Ö. 850-840) - I.Sarduri (M.Ö. 840-830) - I.Şuini (M.Ö. 830-810)- Menua (M.Ö. 810-786) - I.Argişti (M.Ö. 786-764)- 2.Sarduri (M.Ö. 764-735)- 1. Rusa (M.Ö. 735-714) -2.Argişti (M.Ö. 714-685)- 2.Rusa (M.Ö. 685-645)- 3.Sarduri (M.Ö. 645-635)- 4.Sarduri / Erimena (M.Ö.635-625)- 3.Rusa (M.Ö. 625-609)- 4.Rusa (M.Ö. ? – 585)²¹⁷

Van-Tuşpa merkezli kurulan Urartu devletinin kurduğu önemli merkezler arasında Tuşpa Nekropolü-Altıntepe, Toprakkale (Rusahinili), Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri, Çavuş tepesi / Sardurihinili, Dilkaya Höyüğü, Karagündüz, Giyimli

²¹⁶ Erzen 1984: 31-41

²¹⁷ Belli 1982: 207

(Hırkanis), Körzüt Kalesi, Nörgüh Kalesi, Erzincan- Altıntepe, Arı Toprakkale gösterilebilir.

3.4. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.4.1. Urartu Mimarisi

Van merkezli Urartu yayılım alanı içerisinde yapılan kazı ve ara tırmalar Urartu Tarih ve kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu ara tırmalara rağmen, Urartu kaleleri ve yerleşme alanları arasındaki ilişkiler tam olarak tespit edilemediği bir gerçektir²¹⁸.

Urartu mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına alındığı topraklardan inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içerisinde inşa edilen kaleler temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir mekanlar topluluğu olmasına karşın bazı farklı seviyeler ve bu seviyelere bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler. Seviyeleri dikkate alınarak genel bir sınıflandırma yapılması durumunda Urartu kaleleri birkaç grupta toplanabilir. “Törenseldari Merkez” olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu kaleler yer aldıkları bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi için kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü surlu duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylarda vardır. Törenseldare merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde, halkın yaşadıkları “dağ kentler”de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler kral Menua dönemine tarihlenen Yukarı Anzaf Kalesi, II.Sarduri’nin Van’ın Gürpınar Ovasında inşa ettirdiği Çavuştepe Kalesi, Batı İran’dan II.Rusa’nın (M.Ö.7.yy. ortası) eseri olan Bastam Kalesi ve yine II.Rusa tarafından yapılan Karmir Blur ve Van Gölü’nün doğu kıyısındaki Ayanis Kaleleridir. Törenseldare merkez olan kalelerin birçoğunun içinde Urartu Kralı ve krallara ait yazıtların bulunmuş olduğu dikkat çekicidir.

²¹⁸ Topaloğlu 2006: 1 vdd.

Yine Urartu mimarisinin askeri amaçlı olarak, geleneklerine bağlı ekilde bir da burnu üzerine kurulmuş olan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler Urartu Krallığı'nın kuruluş yıllarından özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Önceleri birçok beylik egemen olduğu Doğu Anadolu, IX.yy.'ın ortalarından Urartu Krallığı'nın ortaya çıkışı ile "Merkeziyetçi" bir sistemle yönetilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Urartu ülkesi; eyaletlere bölünmüş ve başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden doğal engebelerle ayrılmış iskân alanlarını kapsıyordu. Yani eyaletlerin sınırları, doğa tarafından belirlendiği anlaşılmaktadır²¹⁹. Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartuların en büyük çabaları bayındırlık alanında olmuştur. Çünkü büyük kaleler ve kentlerle buralarda yaşayacak tarımcı bir toplum yapısı olmadan bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale-kent, su bendi ve kanalı, karayolu ve kaya anıtları bu bayındırlıklarının en canlı tanıklarındır.²²⁰

Kalelerin en önemlileri idari merkez durumda olanlardı. Bu türde giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile bir ya da birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlı idi. Nispeten küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte içinde önemli bir yapılaşmaya gidilmediği idi. Bunlar zor durumlarda sığınma amacıyla kurulmuş olmalıdır. Ayrıca daha çok çiftçilikle uğraşan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşme yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi üzerinde hafifçe yükselen höyükler şeklinde ve sursuz idiler.²²¹ Urartu devletinin en uzak sınır noktalarına değin dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerin en görkemlisi kuşkusuz ki başkentleri Tuşa'dır. Havzanın en büyük ve bereketli düzlüğü olan Van Ovası'nda ki kent doğu-batı doğrultusunda 1200 m. kadar uzanan yaklaşık 100 m. genişliğinde 80 m. kadar yüksekliğinde bir kayalık üzerine kurulmuştur. Bu elverişli alan M.Ö.III.bin yıldan beri yerleşim görmektedir. Asurluların "Tuşa" dedikleri başkentte ki stadelin saraylar tapınaklar ve kral mezarları gibi görkemli

²¹⁹ Sevin 1999: 166-168.

²²⁰ Sevin 1999: 167

²²¹ Sevin 1999: 168

anıtlar yer almaktadır. Çevresi güçlü ve yüksek surlarla kuşatılmıştır. Tapınaklar stadelin en yüksek noktasındaki iç kalede kuruludur. Bu kesim hâlâ ayakta duran ayrı bir savunma sistemiyle korumaya alınmıştır. İç kalede günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntısı ise oldukça az sayıdadır.²²² Urartu mimarlığının özünü Doğu Anadolu yüksek yaylasını sert iklim koşullarını jeolojik durum, deprem afeti, yapı ve malzemesi ve Asur tehlikesinde bulabiliriz. Çünkü mimarlık eserlerinin inşaatı sırasında bu büyük faktörlerin mimarları daima etkisi altında bırakmış olduğu gerçektir.²²³ Urartu mimarlığının diğer bir özelliği ise katı mimari saplantılarında hemen bütünüyle arınmış ve devamlı bir arayış içinde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu devamlı arayışın tabii bir sonucu olarak Urartu mimarları çağdaşlarını çok gerilerde bırakan başarılı mimari uygulama ürünleri meydana getirmişlerdir. Gerçek Urartu sanat ve kültürünü yansıtan belgelerin en önemlileri de bu mimarlık eserleridir.²²⁴

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi taştır. Bazalt, kalker, andezitten oluşan bu grup Urartu tarihi boyunca hiçbir standartla karşılaşmadan kullanımını sürdürmüştür. Urartu mimarları daha çok yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında bazı örnekler taşların daha uzak taş ocaklarından taşındığını gösterse de bu istisna örnekler estetik kaygılarla yapılmış görülmektedir. Örneğin Ayanis Kalesi'nde duvarların büyük bir kısmı yerli kalkerden örülmüş kenar giriş bölümünün olduğu doğu tarafı düzgün kesilmiş andezittendir. Taş boyutları bakımından Çavuştepe Yukarı Kale'deki kalker taşlar 60-70 cm iken Körzüt Kalesi'ndeki bazalt taş boyutları 1,5 m'nin üzerindedir.

Kalelerdeki taş biçimleri üzerinde yapılan incelemeler sonucu sınıflamanın Urartu'nun üçyüzyıllık egemenliği boyunca kullandığı taş biçimleme tekniklerini açıklamakta yeterli olmamıştır. Duvarlarda kiklopik²²⁵, polipozal²²⁶, trapezoidal²²⁷ ve düzgün dörtgen²²⁸ biçimlerde taşlar kullanılmıştır.

²²² Sevin 1999, 168

²²³ Erzen 1978, 12-13.

²²⁴ Erzen 1978, 12.

²²⁵ Kiklopik, genellikle taşların büyüklüklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu teknikteki taşların inşelenmesi veya çok az inşelenmesi olarak kullanılmasıdır.

Urartu surlarını dört ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, düz duvarlar veya dış yüzeyde çok az çıkıntısı olanlardır. Aşağı Anzaf, Zivistan, Kef kalesinin bir bölümü, ikincisi; dış yüzündeki iki kule arasında birden çok bastiyen bulunan duvarlar. Üçüncü teknik; iç ve dış yüzeyde bazen karışık, bazen belirli aralıklarla birbirini izleyen çıkıntıların bulunduğu duvarlar. Dördüncü ise; çıkıntıların yalnızca dış yüzde belirli ovalıklar bulunduğu örneklerdir. Trapezoidol gibi bu tekniklerin kronolojik gelişimi de ne yazık ki örneklerle desteklenememektedir. Örneğin Anzavurtepe'de 9.yy. başlarındaki üçüncü tip surların varken 8-7 yy.lara tarihlenen Yerehram'da ikinci ve üçüncü tip yan yana inşa edilmiştir. Daha çok 9.yy'a tarihlenen düz duvar sistemi 7.yy'da Kef kalesinde duvarlarda kullanılmıştır. 7.yy'a özgü gibi gösterilen 4.tip ise Konaklı'da 9.y.yılda karımıza çıkabilmektedir. Dolayısıyla bütün bu tekniklerin bir kronolojik gelişim izlemeden Urartu tarihi boyunca ve ihtiyaç oldukça uygulama alanı bulduğunu anlamaktadır.

Topoğrafik ve coğrafik konumları göz önüne alınarak yapılan sınıflamada kaleler 1.Yönetim merkezleri, 2.Savunma kaleleri, 3.Sınıma kaleleri, 4.Garnizonlar olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan yönetim merkezleri standart bir plana sahip değildir. Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, Kalatgah, Altıntepe gibi. Savunma kaleleri kendi aralarında dörde ayrılırlar: Yolla ilgili olanlar (bunların içinde konaklama merkezleri de var), barajlarla ilgili tesisler (Allahverdi kanalı, Malazgirt, Körzüt gibi), gözetleme ve haberleşme tesisleri (Urartu kalelerinden birbirini görmeyenler arasındaki tepelere yapılıyordu. Kalatgah, Keçikıran, Kıraltı, Hantepe gibi). Sınıma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunan ve bir tehlike anında halkın sınıma bence işlevinde yapılmışlardır. (Yukarı Anzaf, Zivistan, Kef kalesi gibi). Garnizonlar yalnızca askeri amaçlara hizmet etmektedirler. Bazen tek bazen çift sıra surlarla çevrilmişlerdir.

²²⁶ Poligonal teknik hem tımarın ekonomik olarak değerlendirilmesi hem de duvarın bir bütünün dışı için kullanılması gibi görünüyor.

²²⁷ Trapezoidol teknikte daha çok estetik kaygularla birlikte tımarın ekonomik değerlendirilmesi amacıyla geliştirilmiştir.

²²⁸ Düz dörtgen biçimindeki tımarlar, Çavuştepe, Ayanis, Kef kalesi örneklerinde olduğu gibi M.Ö. 8. ve 7. yy. kalelerinde karımıza çıkmaktadır.

Urartu sivil mimarisi ele alındığında ise; Körzüt ve Norgüh Kalesindeki stadel ile a a 1 ehir yapı mimarilerinin özellikleri bize kısmen de olsa genel bir örnek teşkil etmektedir.²²⁹ Eski Nörgüh ve Körzüt ile birlikte, A açıklık, Gövelek, Giyimli (Hırkanis) yerleşme alanlarında halka ait evlerin genel nitelikleri bakıldığında; temeller basit moloz taşlardan yapılmış, döşemede ise kil kullanılmıştır. Temel duvarlarının üzerinde yükselen üst duvarlar yine çamurla takviye edilmiş basit taşlardan yapılmıştır. Yapılar, sal ve üzeri çamurla örtülmüş dam örtüsü örtülmüş tür. Bu evler birbirine bitişik bir düzende yapılmış olup kente ait bir bütün meydana getirirler ve hemen hemen her zaman avluya benzer açık bir alana açılırlar. Çoğunlukla iki odalı olan bu evlerin iç düzeninde ocaklar, tandırlar, depolama çukurları ve çöp çukurlarıyla küçük ev sunakları önemli öğeler arasındadır. Urartu halkının kentleşme çabasının yönü oldu u alanlarda Çavuştepe'den de anlaşılacağı üzere-kerpiç tuğlalardan yapılmış evlerde yaygın olmuştur.²³⁰ Urartu sivil yerleşmelerinin bir bölümü, biçim kaygısından oldukça uzak, organik bir gelişme ve yayılma göstermektedirler. Bunda fiziksel çevre ve topoğrafik yapının rolü büyüktür. Ancak tüm Urartu yerleşmeleri düzensiz ve biçimsel kaygıdan uzak değildir. Örneğin Transkafkasya'da Karmir-Blur, kuzeybatı İran'da Dutschgagi ve son olarak Van'ın kuzeyindeki Zernakitepe düzgün planları, dik kesim caddeleri ve sokaklarıyla dikkati çeker²³¹. Urartu'dan, sivil halkın yaygın ama alanları düzensiz yada devlet otoritesinin baskısıyla düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı ve düzenli plan gösteren yerleşimleri, Urartu krallarının uyguladığı oldu u yerleşme politikalarına bağlanabilir. Zira Menua, Argişti ve Rusa II'nin çeşitli komşu yörelerden getirdiği halk kitlelerini Urartu toprakları üzerinde yerleşmeye zorlandı mı, yazıtlardan öğrenmekteyiz. Bu zorunlu göç ve iskan beraberinde devlet tekelinde yerleşme alanlarını ortaya çıkarmıştır. Ancak yerli halkın yaygın alanları devlet tekelinden daha uzak oldukları için düzensiz planlı kentleri ortaya çıkarmıştır²³².

²²⁹ Tarhan- Sevin 1976 : 286

²³⁰ Tarhan- Sevin 1976 : 295

²³¹ Tarhan- Sevin 1976 : 296

²³² Tarhan- Sevin 1976 : 297

Tarihsel kaynaklar Uruatri ve Nairi beylikleri döneminde ve Urartu Krallığının ilk yıllarında Doğu Anadolu'da Konfederasyonel bir devlet düzeninin var olduğunu ve M.Ö.7.yüzyıldan sonra merkezî devlet düzeni açısından önemli ilerlemelerin kaydedildiğini göstermektedir. Bu planlı gelişimin devlet otoritesinin baskın olduğu bu kente yakın alanlarla sınırlı kalmayıp uzak bölgelere de yayılmıştır²³³.

Urartu askeri ve sivil mimarisinin yanı sıra ölü gömme geleneklerine paralel olarak uzanan mezar mimariside ortaya çıkmıştır²³⁴.

3.4.2.Urartu Sulama Sistemi

Bölgedeki bol miktardaki; baraj, gölet ve sulama kanalları, Urartu Krallığının çekirdeğini oluşturan Doğu Anadolu'yu bir barajlar bölgesi duruma getirmiştir ve yaklaşık 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıdaki, baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine şimdiye kadar ne Anadolu ne de Dünyanın öteki ülkelerinde rastlanılmamaktadır. Bu yüzden Urartu Krallığını Anadolu ve Eski Önasya Dünyasının en büyük hidrolik uygarlığı olarak adlandırmak yerinde olacaktır. Bölgedeki ilk sulama tesislerinin Urartu Krallığı döneminde olması, Doğu Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu zamana değin Doğu Anadolu Bölgesindeki toplulukların ekonomik yaşamında hayvan besiciliği ön planda iken bundan sonra artık tarım ön plana geçmiştir. Yani sulamaya dayanan modern tarımın temelleri, ilk kez Urartu Krallığı tarafından atılmıştır.²³⁵ Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Roma ve Bizans dönemlerinde yaptırılan su ile ilgili tesisler Anadolu'da yaşanan şiddetli depremin etkisinden dolayı sanki kartondan yapılmış bir duvar gibi paramparça olmuşlardır. Buna karşın Urartu Krallığına ait, baraj, gölet ve sulama kanallarının diğer uygarlıkların mimari yapılarına kıyasla depremden daha az etkilendikleri görülmektedir. Aslında Urartu Krallığının ulaştığı teknolojik ilerlemenin temelinde, özellikle madencilik endüstrisinde göstermiş olduğu olağanüstü ilerlemenin çok büyük bir etkisi olmuştur. Çünkü M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında

²³³ Tarhan- Sevin 1976 : 297

²³⁴ Topaloğlu 2006: 1 vdd.

²³⁵ Belli, 2000,394

Urartu Krallığı, hem Anadolu, hem de Eski Önasya Dünyasının en büyük madenci toplumdur. Demirden yapılan çalınma aletleri, baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca m³ taştın çıkarılmasında, kolay ve hızlı inmesinde çok büyük bir rol oynamıştır.²³⁶ Urartu Krallığının Doğu Anadolu Bölgesinde yaptırdıkları çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları, Eskiçağda, Hitit ve Assur Krallıklarının baraj ve sulama karalı yapma geleneğini Pers, Hellenistik, Bizans, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine taşıdığıdır. Yeni Anadolu'ya sulamaya dayalı modern tarım kültürünün yaygınlaşmasında ve baraj yapma geleneğinin gelişmesinde, Urartu Uygarlığı çok önemli bir köprü görevini üstlenmiştir.

Doğu Anadolu'nun en zengin su kaynaklarından birini de, Van Ovasının doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen 3200 m yüksekliğindeki Ereğ Dağı olmaktadır. Urartu Krallığı döneminde Ereğ dağı ve eteklerindeki su kaynakları üzerinde toplam 14 adet gölet ve baraj yapılmıştır. Yapılan barajların en eskisini, Urartu Krallığının kurulmasından önceki döneme ait Bakraçlı ve Harabe Barajları olmaktadır. Bakraçlı Baraj tahrip edilmesine karşın, Harabe Barajının 1.5-2 m yükseklikteki duvarları yıkılmadan günümüze deşin özgün biçimini korumuştur. 1 km güneyinde bulunan Yoncatepe kalesi ve nekropollerıyla birlikte Erken Demir Çağına tarihlenen Harabe Barajı, Urartu barajlarının ilk proto tipini yansıttığı için çok büyük önem taşımaktadır. Zivistan Köyü yakınlarındaki Azap göleti Kralı puini (M.Ö.830-810) döneminde kurulmuştur ve Urartu göletlerinin bilinçli ilk örneğini temsil etmektedir. Kevenli ve Yukarı Ömer Gölü, Aşağı Ömer Gölü, Kilise Gölü ve Kadim Barajları, Urartu Krallığı Menua (M.Ö.810-786) döneminde yaptırılmıştır. Rusa (Keşiközü) ve Köşebaşı Barajları ile Yakup, Kurban ve Sıhke Göletleride Kral II.Rusa (M.Ö.685-645) döneminde yapılmıştır. Hatta yapılan baraj ve göletler Van Ovasının güney bölümünün su gereksinimini karşılayamadığı için Gürpınar Ovasından, Van Ovası'nın güneyindeki topraklarda bulunan meyve ve sebze

---

²³⁶ Belli 1985: 395.

bahçelerinin su gereksinimini karşılayabilmek için 51 km uzunluğunda olan Menea (Semiramis/ Amram) Kanalı yapılmıştır.²³⁷

Genel anlamda Urartu siyasi ve kültür tarihi ele alındıktan sonra Çalıma alanımızı oluşturan Kaizman Bölgesinde; Urartu dönemine tarihlenen merkezler; Budakveren Düz Yerleşmesi, Kozlu Kalesi, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı Kalesi, Aban Kalesi, Sakasen Kalesi 'dir.

---

²³⁷ Belli 1985: 396.

4. SKİTLER

Savaşçı bir toplum olan skit ve Kimmerler, batıda Tuna Nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamı ve göçebe hayat tarzını uygulamıştır. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, Kimmer ve skitlerin izlediği kronolojik tarih ve coğrafyaları daha belirginleştirmeye başlanmıştır²³⁸. Arkeolojik buluntular değerlendirildiğinde ise skitler'in M.Ö. I. Binde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümünde²³⁹ ve yüksek Pamir, Tiyen- an ve Altay dağlarından, Batı Türkistan üzerine oradan da batıya ve doğuya Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya, batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlantıdadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöllerle, kuzeyi bir zamanlar bataklık ve ormanlarla, batı kısmı ise genellikle verimli tarım alanlarıyla, güneyi Hazar denizi ve Karadeniz ile ve İran Dağları ve Kafkas Dağları ile çevrilidir²⁴⁰. Antik dönemde bu bölgenin sınırları daha çok coğrafi yapı ile belirlenmiştir. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğu Nan an ve Tiyen- an sırtları ile Oxus nehrinde oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrini oluşturdu ve doğu sınırlar takip ediyordu²⁴¹.

Göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlayabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilmek imkânı her zaman bulunmamaktadır²⁴². M.Ö. 8. yüzyılda yapılan göç birlikte skit'ler tarih sahnesine çıkmıştır. Bu göçün sebeplerinin başında günümüzdeki Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süreli kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, büyük bir nüfus baskısını oluşturmuş ve bunun

²³⁸ Durmuş 1993:31, Topaloğlu 2006: 1 vdd.

²³⁹ Memiş 1987:15

²⁴⁰ Junge 1939: 5

²⁴¹ Rice 1958:33-34

²⁴² Topaloğlu 2006: 1 vdd.

sonucuyla da otlaklardaki kuraklıktan dolayı Hun kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına do ru kaymı lardır²⁴³.

Choular'ın her yerde garnizonlar kurmaları ve Hunlar'ın otlaklarının küçülmesi²⁴⁴ nedeniyle M.Ö. 8. yüzyılın ba larında Hunlar, Çinlilerle ve Choular'la sava mı ve Çin sınırının batısına kadar çekilmek zorunda kalarak buradaki toplulukları yerlerinden oynatmı tır. Di er kabilelerin de bölgedeki di er kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthi bir göç hareketinin ba lamasına zemin hazırlamı tır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki kom ularına saldırmı tır²⁴⁵.

M.Ö. II. Binyılın ortalarında skitlerin dahil oldukları kabul edilen Srubnaja kültürü Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere kadar yayılmı tır ve M.Ö. II. Binyılın ilk çeyre inden beri bölgede ya anmakta oldu u kabul edilen Katakomb Kültürü toplulukları asimile yada göçe zorlamı lardır. Srubnaja Kültürü daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde varlı mını ve geli imini devam ettirmi tir. Ancak yazılı kaynaklara göre skitler; tarihte Kavimler Göçü olarak bilinen göç hareketi ile birlikte kavimlerin do udan batıya do ru birbirlerini sıkı tırmalarıyla ortaya çıkmı tır. Bu göç hareketi ile skitler M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerler'in ülkesi ne gelmi lerdir²⁴⁶ Herodotos, Göçebe skitler'in Asya'da ya adıklarını ve Massagetler'le yaptıkları sava tan yenik çıkarak, Kimmerler'in yanına göçtüklerini bildirmi ²⁴⁷ ise de Herodotos'un bu kavimler hakkındaki bilgileri kısıtlıdır. Ancak skitler'in adına ilk kez M.Ö. 680-668 dönemine tarihlenen mAsur Prizma yazıtında rastlanmaktadır. Yazıtta Asur imparatoru Asarhaddon, imparatorlu un kuzey ve kuzeydo u sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla skit kralı Bartatua ile anla mı ve ona kızını vererek, skitler'in adı geçen kavimlere kar ı sava masını sa lamı tır²⁴⁸.Asur kaynaklarında M.Ö. 680-668 ait skit bilgileri ne yazık ki Grek kaynakları gibi yetersiz ancak skit adını yakla ık 200 yıl daha

²⁴³ Tarhan 1979: 365

²⁴⁴ Eberhard 1987: 38-39

²⁴⁵ Rice 1958: 43

²⁴⁶ Kretschner 1921: 923

²⁴⁷ Herodotos IV: II

²⁴⁸ Luckenbill 1968: 207

eskiye götürmü tür. Görüldü ü gibi, M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan skitler'in M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyre i içerisinde hissedilir bir güç olarak Asur sınırına ula mı tır. Bu durum skitler'in Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin do usu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dı ında, Ön Asya'ya da çok kısa zamanda yayılarak kendileri büyük bir güç olarak vücuda getirebilmi tir²⁴⁹.Arkeolojik kazılar de erlendirildi inde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde, kültürel ba lantılar gösteren arkeolojik bir kültür M.Ö. II. Binyılın ortalarından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar ara vermeden geli mi tir. Bu tarihte bölgeye yapılan herhangi önemli bir göç bilinmedi inden Katakomb Kültürü'ne ba lı bir toplum olan Kimmerler'in, büyük bir olasılıkla Srubnaja kültürü etkisine geçti ini göstermektedir. Böylece Kimmerler'in hem Katakomb hem de Srubnaja Kültürü'nün bir karı ımı oldu u ortaya çıkmı ve skitler'in Karadeniz'in kuzeyine göç etti i dönemde Kimmerler'in bu bölgede uzun bir süreden beri varolan bir toplum oldu u göstermektedir. Böylece Arkeolojik materyaldeki skit ve Kimmer benzerli i de birbirleri ile aynı veya en azından birbirlerini etkileyen benzer toplumlar olmaları ile açıklanabilmektedir. Bu nedenle bütün arkeolojik kaynakta bu iki toplumu beraber ele almaktadırlar. Ancak skitler'in Karadeniz'in kuzeyine Kimmerler'in ya adıkları topraklara kesin geli tarihleri tam olarak belirlenememi tir. skitler'in arkeolojik izlerinin M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında izlenebildi i ve skitler'in Kimmer topraklarını M.Ö. 7. yüzyılın son çeyre inde istila etmeye ba layıp çok kısa bir süre sonra tamamladıkları ileri sürülmektedir. Kimmerler'in kuzeydeki varlıkları ve skitlerin bölgeye yerle tikleri kesin olarak bilinmekle beraber skit kültürünün bu olaylardan önceki erken tarihinin tam olarak bilinmedi i ortaya çıkmı tır. Bunun ba lıca nedeni ise, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde skit kültürünün geli mi halinin birdenbire belirmesidir. Bugünkü arkeolojik verilerin ı ında, M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından önce bu kültürün sadece Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde de il, daha do uda da hiçbir yerde tanınmadı ı anla ılı mı tır.

skitler, kendileri ile Kimmerler arasındaki kültür ve dildeki yakınlıkları Kimmerler'in asimilasyonu kolayla tırmı ve bir kısım Kimmer toplulu unu

²⁴⁹ Durmu 1993:22 vd., Topalo lu 2006: 1 vdd.

kendi içine kabul etmi olmakla birlikte Karadeniz'in kuzeyinde büyük bir yıkım ve de i im yapmı lardır. Bunun sonucunda M.Ö. 8. yüzyıl içinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde çok sayıda yerle me tahrip edilmi , bununla do ru orantılı da olarak yerle ik hayat özellikleri ortadan kalkmaya ba lamı tır. Kimmer- skit çeki mesinin bir sonucu bölgede hayvancılı a geçi olmu ve Kimmerler'in Önasya'ya zorunlu göçleri gerçekleş mi tir²⁵⁰.

4.1. skit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri

Anadolu'da skitler'e ait herhangi bir yerle me saptanamaması ve skitler'in Anadolu'da hangi bölgelerde nerelere kadar ilerlemi oldukları da tam olarak bilinmemektedir. Ancak Demir Ça ı'nda Anadolu'ya hem Kimmerler'in hem de skitler'in hemen hemen aynı güzergahları kullanarak girmi olmaları, bu her iki ulusunda göçebe atlı olmaları ve bununla do ru orantılı olarak da benzer uygarlık ve kültürel ö eleri ta ımları nedenleri ile Anadolu'da Avrasya atlı sava ularına ait ele geçen arkeolojik kalıntıların kimliklendirilmesi oldukça zorla maktadır. Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ı ı nda Kimmerler'in Batı Anadolu ve Orta ve Do u Karadeniz Bölgesi kıyılarına kadar ilerlemi oldukları, hatta batıda Karadeniz Ere lisi/*Heraklia Pontika*'dan do uda Trabzon/*Trapezus*'a kadar olan kıyı kesiminde egemenlik kurmu buldukları bilinmektedir. Buna kar ılıklı skitler'in Anadolu'da büyük ölçüde Urartu Krall ı ile u ra tıkları ve bu nedenle daha çok Do u Anadolu'da görüldükleri yine yazılı kaynaklardan anla ılmaktadır. Bu ba lamda Sardes ve Yassıhöyük/*Gordion*'da ele geçen Avrasya sava ı atlı göçebelerine ait arkeolojik kalıntılar Kimmerler'le e itlenebilmektedir. Arkeolojik bulgular açısından Kimmerler'in Gordion'da bırakmı oldukları ba lıca iz, geni çaplı bir yangın ve tahrip tabakasıdır. Frig kentini ele geçiren Kimmerler kenti ya malamı , yakıp yıkmı ve sonra da çekip gitmi lerdir. Kazılarda Kimmerler'in Gordion'a yerle tiklerine ait bir ize rastlanmamı tır. Gordion'da bulunan Kimmerler'le ilgili çe itli küçük buluntular içinde skit tipi okuçları ile ortaya çıkarılan 2 at gömüsü dikkati çekmektedir. Yassıhöyük/*Gordion*'la aynı bölgede, yani Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya geçi bölgesinde, Eski ehir ili sınırları

²⁵⁰ Durmu 1993: 62

içinde yer alan Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü ile skit tipi bir okucu bu yöredeki Kimmer varlığına ait diğer önemli arkeolojik bulguları oluşturmaktadır.²⁵¹

Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarındaki ünlü Urartu merkezi Altıntepe'de ele geçmi olan tunçtan yapılmış kuşbaşı biçimindeki at gemi parçalarının step hayvan stilinde yapılmış olması nedeniyle skitler'e ait olabileceği düşünülmektedir. Bugün Keban Barajı göl alanında kalmış olan Norun Tepe'de ortaya çıkarılmış at gömülerinin ise skitler'e ait olma olasılığı yüksektir. Bu at gömülerinde ele geçen buluntular olarak, demirden kovanlı 2 mızrakucu, sap delikli 1 balta ve 1 hançer ile tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at kornu takımı balansı, hayvan başı biçimli 2 at kornu takımı parçası, 1 bilezik ve 1 kesici dikkati çekmektedir. Van ili Gürpınar ilçesi yakınlarında yer alan önemli bir Urartu merkezi olan Çavuştepe/*Sardurihinili*'de surlar önünde ve kale içinde ele geçirilen skit tipi tunç okuçları ve step sanatının hayvan stiliyle imlenmiş kemikten kuşbaşı eklinde 2 at kornu parçası skit tahribatının arkeolojik kanıtlarını oluştururlar. Urartu'nun ikinci başkenti olan ve Van şehri merkezi yakınındaki Toprakkale/*Rusahinili Qilbani-kai*, Van 11 km kuzeydoğusunda yer alan Yukarı Anzaf Kalesi ile Van'ın 35 km kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Ayanis/*Rusahinili Eiduru-kai*'de skit tipinde okuçlarına rastlanmış olması, bu merkezlerin de skitler tarafından tahrip edilmiş olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak Muş ili Varto ilçesi yakınlarındaki önemli Urartu merkezlerinden Kayalıdere'de ele geçmi olan skit tipi tunç bir okucu skitler'in Muş yöresindeki, Malatya-Değirmentepe'de bulunmuş olan skit tipi bir okucu ise, Malatya yöresindeki varlıklarına işaret etmektedir. Güneydoğu Anadolu'da Sultantepe, Zincirli/*Samal* ve Cerablus/*Kargamış*'ta ele geçmi olan skit tipi okuçları, skitlerin bu bölgede de etkili olduklarını göstermektedir. Batı Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında kalan geniş Anadolu toprakları içinde özellikle Orta Anadolu ile Orta Karadeniz bölgelerinde ele geçmi olan Avrasya atlı savaşçı göçebelerine ait arkeolojik kalıntıların kimlikleri günümüz arkeolojik bilgileri ışığında tartışmalıdır. Amasya ili, Gümüşhacıköy

²⁵¹ Dönmez 2005:1 vd.

ilçesi, mirler köyü, Yedi Pelitler Mevkii'nde yasadı ı kazılar sonucunda aç ı a çıkarılm ı olan kurgan tipindeki bir mezarın buluntuları, demir bir kılıç, demir ve tunçtan bir kazma-balta ile bunun tunç kabzesi, tunç bir at gemi parçası ile 7 adet tunç skit tipi okucudur. Söz konusu bu buluntular Amasya Müzesi tarafından yasadı ı kazılardan sonra müsadere edilmi tir. Bunlara ek olarak, mezardan hayvan figürleriyle süslü altın bir bilezi in de çıkm ı oldu u ve bilinmeyen bir ki iye satıldı ı söylenmektedir. Mezardan toplanan kemik parçalarının incelenmesinin sonucunda hem insan hem de at kemiklerine rastlanması ve buluntular arasında görülen gem parçası, bu kurganın atıyla birlikte gömülmü olan bir Avrasya sava ç ı atlı göçebe komutanına ait oldu una i aret etmektedir. mirler kurganında ele geçmi olan en önemli buluntulardan biri olan kazma-baltanın ko utlarına Orta Asya'nın yanısıra Anadolu'da da rastlanmaktadır. Bu kazma-baltaların benzerlerinden birisi stanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır ve nereden gelmi oldu u bilinmemektedir. kinci benzer örnek ise Mu yöresinde bulunmu tur. Amasya ili, Ta ova ilçesi ile Samsun ili, Ladik ilçesi arasındaki bir vadide soyulmu bir mezarın içinden toplanan 250 adet tunç okucu, bu tip kurganların özellikle Amasya ili sınırları içinde yaygın olduklarını göstermektedir. skit tipi okuçlarından küçük bir koleksiyonun Samsun Müzesi'nde yer alması ve Samsun yöresinden stanbul Arkeoloji Müzeleri'ne gelmi bir at ko um takımı parçası, Avrasya atlı sava ç ılarının Orta Karadeniz Bölgesi'nde oldukça geni bir alanda faaliyet gösterdiklerine kesin olarak i aret etmektedir. Tokat ili, Zile ilçesi yakınlarında yer alan Ma at Höyük'ün Demir Ça ı I. Yapı Katı'nda ortaya çıkarılan bir at gömüsü ile skit tipi okuçları Avrasya atlı sava ç ılarının Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki güçlü varlıklarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Yine Ma at Höyük'te Demir Ça ı'nın II. Yapı Katı'nda ele geçmi olan bir çömlek parçası üzerinde yer alan stilize bir atlı sava ç ı figürü, arkaya do ru uzanan ince ve büyük olasılıkla örülmü saç ı ve elinde tuttu u çubuk ekindeki silah ı ile yerli Anadolu insanından çok bir step sava ç ısına benzemektedir. Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmu olan skit tipi bir okucu Orta Karadeniz Bölgesi'nden Orta Anadolu'ya geçi bölgesinde ele geçmi bir buluntu olarak, bu yöredeki Avrasyalı atlı sava ç ılarının varlıklarını ve Pazarlı

gibi kale tipi yerle melerin kurulu nedenini ortaya koymaktadır. Orta Karadeniz Bölgesi'nde arkeolojik kalıntıları gün geçtikçe artan Avrasya atlı savaçlarına, bölgeden bahseden yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Örne in, Amasya/Amasea'lı Strabon, Zile/Zela ve çevresini istila eden skitler'in bir gece baskını sonucunda Pers (Akhamenid) komutanlarınca ma lup edildiklerini bildirmektedir. Persler bu zaferin anısına *Zela*'da tanrıça Anaitis için bir tapınak yaptırmı , *Zela* halkı da bu zafer gününü her yıl Sakai adını verdikleri bir kutsal bir festival ile kutlamaya ba lamı lardır. Yozgat ili, Sorgun ilçesi yakınlarında yer alan ve güçlü savunma sistemi ile dikkati çeken bir da kenti olan Kerkenes Da ile Ali ar'da, Çorum ili Bo azkale ilçesi yakınında yer alan ünlü Hitit ba kenti Bo azköy/*Hattušaš* Büyükkale ile Alaca ilçesi sınırları içindeki Alaca Höyük'te, Kır ehir ili Kaman ilçesi sınırları içindeki Kaman-Kalehöyük, Ankara'nın Haymana ilçesi yakınlarındaki Gavur Kalesi ile Kayseri yakınlarındaki Sultanhan'da ele geçmi olan skit tipi okuçları, Avrasya atlı savaçlarının Orta Anadolu Bölgesi'ndeki, Tarsus Gözlükule'de bulunmu skit tipi okuçları ise, Güney Anadolu'daki varlıklarına i aret etmektedir. Sivas Müzesi'nde korunmakta olan bir grup skit tipi okucu, Avrasyalı atlı savaçların Orta Anadolu ile Do u Anadolu bölgeleri arasında geçi bölgesi olan Sivas ili sınırları içindeki arkeolojik kalıntıları olarak dikkati çekmektedir. M.T. Tarhan Avrasya atlı savaçlarından özellikle Kimmerler'in 200 yıla yakın bir süre içinde Anadolu'da kaldıklarını ve bu uzun sürede Orta Anadolu'da, Kappadokya Bölgesi'nde bir Bozkır Devleti kurmu olduklarını belirtmektedir. Çünkü, M.T. Tarhan'a göre söz konusu bu süre içinde Kimmerler'in siyasi bir organizasyon olmadan varlıklarını sürdürmeleri oldukça zordur. M.T. Tarhan ayrıca, Sinop/*Sinope* yerle mesini Kappadokya'da bir Bozkır Devleti kurmu oldu unu ileri sürdü ü Kimmer egemenli inin bir uzantısı olarak kabul etmektedir. Arkeolojik buluntuların yanı sıra filolojik verileri de de erlendiren V. Sevin de Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Avrasyalı göçebe savaçların Kimmerler olabilece ini önermektedir. Assur kralı Asarhaddon'un, bölgenin güneybatı uç kesimindeki Khubu na'ya (Ere li yöresi) do ru bir sefer yapmı oldu u ve Kimmer Beyi Teu pa'yı yenilgiye u ratmı

bulundu u bilgisini veren V. Sevin, Orta Anadolu Bölgesi'nde Kimmerler'in bir kaos ortamı olu turduklarını belirtmektedir²⁵².

Çalı ma Alanımızı olu turan Ka ızman bölgesinde ba ta Urartu dönemi olmak üzere Demir Ça ı'na ait olan merkezler, Budakveren, Kozlu Kalesi, Kuyumcular Yerle mesi, Kozlu Sulama Tesisi, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı, aban Kalesi, Sakasen Kalesi, Geyiklitepe, Kızlar Kalesi, Camu lu Höyük 'tür.

---

²⁵² Donmez 2005:1 vd.

5. ARA TIRILAN MERKEZLER

5.1. Budakveren Yerleşmesi

Kaızman İlçesi, Kozlu Köyünün 4 km. güneydoğusunda Keçikıran Dağının doğusunda 1976 m. yükseklikte yüksek bir tepenin güney kesiminde yer almaktadır. Yerleşmenin doğusunda tatlı su kaynakları bulunmaktadır. Yerleşmenin hemen eteklerinde Erken Demir Çağı özelliği gösteren mezarlar ve batısında ise oval planlı mekânlar bulunmaktadır. Yerleşimde elde edilen Erken Demir Çağı, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı (Orta Demir Çağı), Orta Çağ keramikleri içinde yerleşmenin erken dönem özelliği gösteren bununla birlikte Orta Çağ'da yerleşim yeri ve günümüzde de tarım alanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Yerleşimde yer yer kaçak kazılar ve tarım alanı olarak kullanılmasından dolayı büyük bir tahribatla karşı karşıya kalmıştır. Merkez genel anlamda değerlendirildiğinde büyük bir Erken Demir Çağı nekropolü ile birlikte aynı döneme ait olduğu düşünülmüş bir düz yerleşim yeridir.²⁵³

5.2. Kozlu Kaleleri

Kaızman'a 23.2 km uzaklıkta bulunan Kozlu köyünün yaklaşık 1 km. batısında kuzey-güneydoğultulu iki tepe üzerinde tepenin coğrafi yapısına uygun olacak şekilde günümüzdeki yapısı ile birbirleri ile birleşik iki kale bulunmaktadır. Kale bulunduğu 1964 m. yükseklikteki tepe ile bölgeye egemen stratejik bir konumdadır. Kale aynı zamanda daha önceki tespitlerimizden olan Kötek Kalesinin de güneybatısında yer almaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin doğusu ve batısında tatlı su kaynakları ve batısında da bir sulama göleti bulunmaktadır. Kalenin güney ve kuzeyinin savunma açısından daha zayıf olduğu için buranın sur duvarlarının 3.80 m. diğer yerlerde ise 3 m. olduğu görülmektedir. Ağızdaki kale daha korunaklı ve daha büyük taşlardan (1.20 x 1,1x 60, 70x60cm.) kurtin ve bastiyonlar yaparak oluşturulmuştur. Günümüzde altı sıra yani yaklaşık 3-3.30 m. yükseklikte sur duvarları ayakta. Üst kalede ise taş boyutları daha küçük (30x50, 30x60,40x50) 2.50-2.30 m genişliğinde ve 1m. civarında surları ayakta kalabilmiştir. Bu özelliği ile alt kalenin daha eski üst kalenin ise savunma

²⁵³ Ceylan 2007: 2005 yılı survey

açısından alt kaleyi daha güçlendirmek için daha sonraları yapıldığını düşünmekteyiz. Üst kale surlarının mimariden daha uzak genel çerçevesi yapıya uydurularak kortin ve bastiyonsuz olarak düz bir şekilde yapıldığını görmekteyiz. Her iki kalenin de içinde mimari yapıların bulunduğu görülmektedir. Kalenin girişinin güneydoğudan ve 3.80 cm. genişliğinde olduğu tespit edilmiştir. Kalenin batı kesiminde kum taşından oluşan kayalık alanda ana kayanın tıraşlanarak 7x9.70 cm boyutunda bir kutsal alan yapıldığı görülmektedir. Yine kalenin batısında alttaki sulama göletine doğru giden bir kaya basamaklı su tünelinin varlığı belirlenmiştir ve de günümüzdeki durumu ile bu özelliği tamamen kaybetmiş ve tamamen dolmuştur. Kale genel anlamda bölgedeki su kaynaklarına ve halen bölge halkının geçim kaynağı olan hayvancılığı kontrol altında tutabilecek bir konumda yer alan önemli bir Demir Çağı merkezi olduğunu fakat daha sonraki dönemlerde de kalenin kullanıldığını söyleyebiliriz.²⁵⁴

5.3. Kuyumcular Yerleşmesi

Kozlu köyünün 2 km. güneydoğusunda 2066 metre yükseklikte Aladağların hemen eteklerinde genel itibarıyla kuzey-güneydoğrudaki herhangi bir mimari özelliği olmadan doğu tarafların kabaca üst üste koyulmasıyla oluşturulmuş oval planlı iç içe geçen yapıların olduğu bir yerleşmedir. Herhangi bir keramik verisine rastlanmamasına rağmen yerleşme yerlerine uzaklığı ve mimari olarak kullanılan taşların büyüklüğü ve günümüzdeki 1.5-2 m. yükseklikteki harçsız duvar örgüleri ile bir erken dönem yerleşmesi olabileceğini düşünmekteyiz. Yerleşmenin hemen batısında bir su kaynağı ve doğusu ile güneydoğusunda Arifingölü ve Kozlu göleti olmak üzere iki sulama göleti yer almaktadır. Merkez bölgedeki en yüksek yerleşme olması özelliği ile yaylacılık açısından önemli bir yeri olduğu görülmektedir.²⁵⁵

²⁵⁴ Ceylan 2007: 2005 yılı survey

²⁵⁵ Ceylan 2007: 2005 yılı survey

5.4. Kozlu Köyü Sulama Göletleri

Kozlu Köyü, sınırları içerisinde bulunduru u bol miktardaki su kaynaklarının zenginli i ve önemli lk Tunç, Demir ve Orta Ça mekânlarının yanı sıra Kozlu Kalesinin batısında yer alan “Kozlu” ve Kuyumcular yerle mesinin güneydo usunda yer alan “Arifingölü” isimli iki sulama göletiyle de önemli bir merkezdir. Genel özelli i bakımından Kozlu köyündeki göletleri, Urartu Sulama Göletlerinin özelli i ta ryan ve halen daha kullanılan önemli iki sulama göletidir. Kozlu Sulama göleti su kayna mını batıdan alıp kuzeyden 2 metrelik a zı olan bir savakla bo altmaktadır.²⁵⁶

5.5. Keçivan Kalesi

Ka ızman-Kars Karayolunun 5.km. sinden batıya do ru ayrılan köy yolunun sonunda, oldukça zorlu bir yoldan gidildikten sonra varılan kale büyükçe bir kaya kütesinin üzerine kurulmu tur. Ortaça boyunca bölgenin önemli kalelerinden biri olmayı sürdürmü bir kaledir. Kaleye giri batısından açılan bir kapıyla mümkün olmaktadır. Kalenin hakim oldu u kuzeyindeki vadide pek çok ma ara bulunmaktadır. Orta Ça kalesi görünümündeki kalede çok az miktarda Demir Ça ı kerami i bulunmu tur²⁵⁷.

5.6. Kötek

Ka ızman-Kars Karayolunun 2. km.sinde yolun hemen sa nda aynı isimli köyün içerisinde yer almaktadır Kale zeminden 100. kadar yukarıdadır. Köy ve kale batısından geçen Kötek çayından adını almaktadır. Tepenin çe itli yerlerinde yapı izleri vardır. Ortaça 'a tarihlendirilebilecek bu yapıların duvar yapımlarında harç kullanılmı tır. Kale gerek köylülerin define amaçlı kazılarına gerekse teröre kar ı siper amacıyla açılan çukurlarla tahrip edilmi tir. Kale zemininde ve açılan çukurlarda Demir Ça ı ile Ortaça 'a ait bol miktarda keramik bulunmu tur.²⁵⁸

²⁵⁶ Ceylan 2007: 2005 yılı survey

²⁵⁷ Ceylan 2004: 267

²⁵⁸ Ceylan 2004: 267

5.7. Çallı (Har) Kalesi

Ka ızman İlçesinin Çallı Köyünün 4 km. kuzeybatısında 1910 m. yükseklikte yer alan kale yapısal olarak Demir Ça ı özellikleri göstermesine rağmen keramik verisi yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni olarak kalenin Ortaça 'da çok yoğun bir yerleşme görmü olmasından kaynaklandığını düşünmekteyiz. Kalede çok sayıda mimari kalıntı gözlemlenmiştir. Halen 8 m. yüksekliğe ulaşan yapı kalıntıları bulunmaktadır. Kale duvarlarının kalınlığı 2 m.dir.²⁵⁹

5.8. aban Kalesi

Ka ızman ilçesinin 24.5 km. kuzeyinde aban Köyünün 3.5 km. kuzeybatısında 2230 m. yükseklikte yer almaktadır. Bölgenin en yüksek kalesi olmasından Ka ızman'ı ve Aras nehrini görebilecek konumdadır. Kalenin güney, güneybatısı ve batısı yüksek uçurumlarla çevrilidir. Kalenin kuzeydo usunu ve doğusu daha yayvan olup bu yöndeki surlarlarının kalınlığı 3m.dir. Kalenin giriş kapısı da bu bölümde yer almaktadır. Kalenin diğer yönlerindeki surların kalınlığı ise 2-2.5 m. bulunmaktadır. Kale surlarının yer yer 3 m. yüksekliğe ayakta oldukları görülmektedir. Kalenin iç mimari kalıntıları temel seviyesindedir. Kale surları kordon ve bastiyonlarla desteklenmiş olup kuru duvar tekniği ile yapılmıştır. Keramik verilen İlk Tunç Ça ı ve Demir Ça ı'na aittir. Kalenin İlk Tunç Ça ı'nda yapılarak Demir Ça ı'nda da kullanıldığı anlaşılmaktadır²⁶⁰.

5.9. Sakasen Kalesi

Ka ızman İlçesinin 22 km. kuzeyinde aban Köyü'nün 2 km. güneybatısında 2066 m. yükseklikte yer alır. Kale büyük bir kaya kütesinin üzerine çözümlenmiş yapıya uygun yapılmıştır. Kale güneyinden geçen Aras nehri ve İran-Anadolu yolunu kontrol altında tutmaktadır. Kale ismini aldığı Sakasen (Seksen) mahallesinin 1 km. doğusunda yer almaktadır. Kale büyük ölçüde tahrip olmasına rağmen temel seviyesindeki mimari yapılar rahatlıkla

²⁵⁹ Ceylan özel ar ıvi- TAY-5: (Baskıda)

²⁶⁰ Ceylan özel ar ıvi- TAY-5: (Baskıda)

anlatılabilmektedir. Yıkılan kale surları aban Köyü evlerinin yapımında kullanılmış görülmektedir. Su kaynakları açısından zengin olan kalenin kuzeyi yerleşme olarak kullanılmıştır. Kalede yaptığımız ara tırma sonucu İlk Tunç Çağı, Erken Demir Orta Demir Çağı keramikleri ve bol miktarda i lenmi obsidyen tespit edilmiştir²⁶¹.

5.10. Geyikli Tepe Kaya Panoları

Kaya panoları Kaızman İlçesinin aban Köyü'nün 5 km. kuzeybatısında, Çallı Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında 2247 m. yükseklikte yer alan Geyikli Tepe olarak adlandırılmış kayalıklarda bulunmaktadır Andezit kayalık üzerine yapılan panolar sarp bir yerde olup kayaların parçalanması sonucu yok olma tehlikesi içerisinde. Kaya panoları küçük ve büyük pano olarak isimlendirmiştir iki ayrı panodan oluşmaktadır. Panolarda da keçisi, ceylan, geyik, at, deve, köpek, tilki ve kuşların var olduğunu ayrıca tuzak sahneleri bulunmaktadır. Ayrıca hayatı acı ve Türk Tarihi açısından önemli olan runik harflerin varlığı görülmektedir Yaptığımız derleme sonucu bu panoların Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarına ait olduğunu düşünmektedir²⁶².

5.11. Kızlar Kalesi

Kars ili, Kaızman İlçesi, Çeperli Köyü'nün 6 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden 2011 m. yüksekliğindedir. Yapısal olarak iç kale oldukça büyük taarlardan yapılmış olup dış surlarında olduğu düşünülmektedir. Ancak bu dış surların tahrip olması nedeniyle günümüze kadar ulaşamadığı düşünülmektedir. Kalenin sur kalınlığı yaklaşık olarak 3 m.dir. Kiklopik tekniktir. Taarların ön yüzleri düzeltilmiş olup arka yüzleri olduğu gibi bırakılmıştır. Kale özenli bir şekilde yapılmıştır. Kalenin girişi kapısı doğu tarafında yer almaktadır. Teknik olarak kare planında yapılmıştır. Kalenin ilginç bir mimari yapısı vardır. Kalede çok az sayıda keramik buluntusu mevcuttur. Kalede çok sayıda kaçak kazı yapılmıştır. Kalenin en büyük özelliği surlarında büyük taarların kullanılmış olmasıdır. Ancak ortada ana bir kale

²⁶¹ Ceylan 2008: Baskıda, TAY-5: (Baskıda)

²⁶² Ceylan 2008: Baskıda, TAY-5: (Baskıda)

bulunmaktadır. Bu kalenin duvarlarının testere di leri ile olu turulmu , savunma amaçlı bir kale oldu u dü ünülmektedir. Bu küçük kalenin tapınak alanı olma ihtimali yüksektir. Kaleye güney ve kuzey batısındaki yollar yardımı ile ula ılır. Kalenin güney ete inde oval plan gösteren yapılar vardır. Kalenin kuzey kesiminde de savunma amaçlı oldu u dü ünülen oval bir yapının mevcudiyeti de göze çarpmaktadır. Kale çok yüksekte yer almaktadır. Kaleden daha yüksek kesimde Çırçır Da ırında 2300 m. yükseklikte bir kalenin daha var oldu u köy halkı tarafından beyan edilmi tir. Keramik buluntuları arasında, Urartu kerami ine yakın keramikler vardır. İlk Tunç Dönemi'ne ait keramik buluntularının daha fazla olmasına ra men yapısal olarak kale, Erken Demir Ça özelli i ta ımaktadır. Kale duvarlarında harç kullanılmamı tir²⁶³.

5.12. Camu lu Kaya Panoları

Kars li Ka ızman İçesinde Yazılıkaya'nın üstünde Camu lu Yaylasında bulunan kaya panosunda iki da keçisi tespit edilmi tir. Kabartma olarak yapılan da keçilerinden büyük olan 80 cm boyunda 60 cm enindedir. Di er Da keçisi ise daha küçük boyutludur²⁶⁴.

5.13. Camu lu Höyük

Kars li, Ka ızman İçesinin 15 km kuzeybatısında Kötek Deresinin batısında yer alır. Köylülerin "Ahmet'in Peyli i" dedikleri alanın do usunda olan yakla ık 50 x 40 m geni li inde ve 20 m yükseklikteki bir höyüktür. 20. yy ba larına kadar kullanılmı tir. Bu alanda geç dönem kullanıma ait mimari kalıntılar höyük yüzeyinde belirgin olarak görülür. Yakın dönemde yapılan evlerin duvarında buradan götürülmü ta lar kullanıldı ı için höyük oldukça tahrip olmu tur. Höyük çevresinde yapılan yüzey ara tırmasında Geç Demir Ça ı keramikleri tespit edilmi tir²⁶⁵.

²⁶³ Ceylan 2008: Baskıda

²⁶⁴ Ceylan 2008: Baskıda

²⁶⁵ Kökten 1944: 668, Güneri 1992: 162-171, Korucu 2005: tab.2, TAY-5: (Baskıda)

5.14. A ca Kalesi

Ka ızman'ın yakla ık 40 km uza ında A cakale Köyü'nde yer almaktadır. Kalede yaptı ımız incelemelerde kalenin yapısal olarak Ortaça 'a ait oldu u anla ılmaktadır. Sur duvarlarının yapımında kireç harcı kullanılmı tır. Kale duvarlarındaki ta lar orta boyda ve i çiliksizdir. Sur duvarlarının yüksekli i günümüzde 5-6 m'yi bulmaktadır. Kalenin alt kısmın da mezarlık alanları bulunmaktadır²⁶⁶.

5.15. Tombultepe

Kars il merkezinin güneyinde, Ka ızman lçesi'nin batısındaki 3.134 rakımlı Alada 'ın do u eteklerinde, Yazılıkaya kaya resimlerinin yakla ık 6 km güneyinde Tombultepe adı verilen alanın yamaçlarında yer almaktadır. 3.134 m rakımlı olan Alada , Do u Anadolu'nun önemli da larındandır. Aras Nehri'nin bazı kolları bu da dan do maktadır. Kökten da ın ete inde buldu u buluntuların Tombultepe'nin ne tarafında, ne ekilde buldu u konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmamaktadır. Kılıç Kökten'in 1969 yılında Camu lu Köyü civarındaki kaya resimlerini saptamaya dönük yüzey ara tırması sırasında tespit edilmi tir. Kökten, bazalttan yapılmı oldu unu söyledi i Chelléen²⁶⁷ tipte iki yüzeyli (el baltaları) ve iri yonga aletler bulmu tur²⁶⁸.Yayınlananlar dı ında ba ka buluntuların var olup olmadıkları ve özellikleri hakkında hiçbir bilgi bulunmaktadır²⁶⁹.

5.16. Kurbana a Ma arası

Kars il merkezinin güneyinde, Ka ızman lçesi'nin kuzeybatısında yer alan Kötek Buca ır'na ba lı Camu lu (Camı lı) Köyü'nün güneybatısında, Alada 'ın do u yamacında, Tombultepe'nin yakınındadır. Kökten, ma aranının tam yerini bildirmemektedir. Yazılıkaya kaya resimlerinin oldu u panonun yakla ık 6 km güneyinde yer alan ma aranının a zı güneye açıktır. Derinli i 11,5 m, iç geni li i 5,5 m, a ız geni li i ise 12.5 m'dir. Kurbana a Ma arası'nın dı

²⁶⁶ Ceylan 2008: Baskıda

²⁶⁷ Yeni terimleme ile Abbevillien

²⁶⁸ Kökten 1975:res.76l, 2,3

²⁶⁹ Kökten 1975:102, res.7.1-3, Harmankaya- Tanındı 1996: TAY-1 (Paleolitik-Epipaleolitik)

yüzünde ve tavanında, Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmi , birkaç tanesi dövülerek ekillendirilmi keçi, a ve a aç kazıklı tuzaklar, kaytan kement ekileri, oklanmı basit keçi resimleri tespit edilmi tir. Bu resimlerin Paleolitik Ça 'da yapılmadıkları kesindir. Ma arada 1969 yılında Kılıç Kökten yönetiminde 3.50 x 8 m boyutlarında bir deneme açması açılmı tir. Nedense bu kazının tabakalanması ve buluntuları konusunda ayrıntılı bir bilgi verilmemi tir. Bu kazının sonuçları hakkında çok kısa verilen bilgilerde üstte lk Tunç Ça çanak çömle inin bulundu unu ö reniyoruz. Bunlarla beraber Üst ve Orta Paleolitik Ça ta aletleri ve bu ça ların ocak yerleri ortaya çıkmı tir. Ana kayaya inilip inilmedi i de anla ılmamı tir. Paleolitik buluntuların, hangi tabakaya ait oldukları da bildirilmemi tir. Bu yorumları üphe ile kar ılmamak en do ru karar olur. Bulunan aletler hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir. Yayındaki resimlerinden de tıpsel özellikleri anla ılmamaktadır²⁷⁰.

5.17. Yazılıkaya

Kars il merkezinin güneyindeki Ka ızman lçesi'nin kuzeybatısında, Kötek nahiyesine ba lı Camu lu Köyü'nün batısında, 3.134 m yüksekli indeki Alada 'ın do u eteklerinde, Elmalı Yaylası'nda, Yaylaaltı Mevkii denilen kısımda yer almaktadır. Kaya resimlerinin oldu u kütle bazalittandır. Bu bazalt yapılu ku a ın dik ve düzgün yüzü üzerinde yer alan panolardan büyü ü yerden 4-5 m yukarıda olup, 14-15 m uzunlu unda 3.5-4 m geni liktedir²⁷¹. Bu panonun 15 m uza ında yerden 4-5 m yüksekte küçük pano yer almaktadır. Büyük panonun altındaki çok az girintinin Kökten tarafından belki bir kaya sı ına ı olabilece i ileri sürülmektedir. Çevrede 500 m mesafede Sütülpınar adlı bir su kayna ı, 1 km batısında da Çamın gözesi adlı bir ba ka pınar bulunmaktadır. 1966 yılında Kılıç Kökten tarafından ara tırılan ve büyük panonun altındaki düzlüklerde olasılıkla Üst Paleolitik Ça 'a tarihlenebilecek obsidyen kalemler, ta tan küçük döveçler vd. yontma ta aletler toplanan Yazılıkaya'da 1969 yılında, panonun oldu u kayalı ın hemen önünde, kayalı ın dibinde küçük bir deneme sondajı yapılmı tir.

²⁷⁰ Kökten 1970:2-16 , Kökten 1975:102-104, res.9.1-2, Karpuz 1977:2, Soylu 1978:36-37, Harmankaya- Tanındı 1996: TAY-1 (Paleolitik-Epipaleolitik)

²⁷¹ Karpuz 1977:res.1-3 ve Kökten 1975:res.5,6,14,15

Bu kazı özellikle Paleolitik Ça açısından verimli çıkmamı ancak İlk Tunç Ça'na ait çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.

Kaya resimlerinin yer aldığı büyük ve küçük panolara incelendiğinde²⁷², büyük panonun üzerinde yaklaşık yüze yakın hayvan ve insan figürleri yer almaktadır. Kökten'e göre bunların 54'ü erkek, 11'i dişi, 12'si yavru geyik (*Cervus elaphus*), 13'ü de keçi (*Capra ibex*) ve çeşitli insan resimleridir. Karpuz, hayvan resimleri arasında camu (sırtı mandalı), boğa, at ve eeyinde bulunduğunu bildirmektedir²⁷³. Hayvan resimleri ortalama olarak 10-13 x 7-8 cm boyutlarındadır. Küçük panonun üzerinde de genelde oyularak oluşturulmuş 7 erkek, 3 dişi geyik, 3 insan, 1 erkek resmi yer almaktadır²⁷⁴. İnsan figürlerinden birinin elinde yayı hatırlatan bin nesnenin bulunduğu görülmektedir. Kökten panonun alt kısımlarında üsttekileri bozan daha yeni resimlerin varlığından bahsetmektedir.

Kökten panolarının ön kısmında ve çevrede yüzey ara tırması sonucunda bulundu ve Üst Paleolitik Ça'ya tarihlenen alet ve artıkların buradaki varlığına dayanarak resimleri de Üst Paleolitik Ça'nın sonuna koymaktadır. Panonun ön kısmında yapılar kazıda Paleolitik Ça buluntularının olmadığını bir kez daha hatırlatarak Kökten'in bu yorumunun imdilik hatalı olduğunu kabul edilebilir. Figürlerin stilleri daha sonraki çağları göstermektedir. Yazılıkaya resimleri bu çalışmada Kökten'in bu değerlendirilmesi sebebiyle burada değerlendirilmiştir. Kökten, sadece Üst Paleolitik Ça'ya tarihlenen obsidyen aletlerden bahsetmekte, bu aletler hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemektedir. Panolardaki resimleri, Kökten bir yerde bu yöntemle aletlerin bulunmasına dayanarak Üst Paleolitik Ça'ya tarihlemektedir.²⁷⁵

---

²⁷² Kökten 1975, res.5-6

²⁷³ Karpuz 1977:2

²⁷⁴ Kökten 1975:104

²⁷⁵ Kökten 1970:2-16, Kökten 1975:101-104, res.14-15, Soylu 1978:36-37, Harmankaya- Tanındı 1996: TAY-1 (Paleolitik-Epipaleolitik)

SONUÇ

Yapımı oldu uz bu çalı mada Ka ızman bölgesi incelenmi tir. Co rafi konum olarak Erzurum-Kars-I dır üzerinde yer almaktadır. Kars line ba lı bulunan Ka ızman'ın rakımı 1600 m olup yakla ık 1400 km² lik bir yüzölçümüne sahiptir. Aras ırma ı tarafından do u-batı do rultusunda yakla ık ikiye ayrılmı olan ara tırma bölgesi, kısa mesafelerde önemli yükselti farkları göstermektedir. En dü ük noktası ile en yüksek noktası arasında yükselti farkı 2200 m'ye yakla maktadır. Hiç üphesiz Ka ızman'a hayat veren Aras nehri ve kollarıdır. Bölge, balıkçılık ve ba cılıkla geçimini temin etmektedir. Bu nedenle Ka ızman eskiden beri Kars'ın meyve bahçesi rolündedir.

Çalı manın birinci bölümünde, Anadolu'nun Paleolitik Ça ı ele alınmı tir. Bu ça da insanların avlanma ve yenebilir bitkiler ile beslendi i ma aralarda ve kaya sı nıklarında ya adı ı kabul edilmektedir. Bölgemizde Paleolitik Ça a ait Tombultepe, Kurbanana, Yazılıkaya gibi merkezlerin varlı ı bilinmektedir.

Ara tırma sahamızda Mezolitik, Neolitik ve Kalkolitik Ça 'a ait herhangi bir veri elde edemedik. Buna kar ın, Tunç Ça ı, Demir Ça ı ve Ortaça 'a ait çok sayıda yerle me elde edilmi tir.

Çalı mamızın ikinci bölümünde, Demir Ça ın'da ara tırma sahamıza egemen olan Urartu Devletinin Kurulu , Geli im, Gerileme ve Çökü Dönemi ile Kültür ve Medeniyeti ele alınmı tir. Anadolu'da Urartu devleti'nin yıkılı mını hazırlayan skitler ise dördüncü bölümde incelenmi tir. skitler ve Kimmerlerin Anadolu'daki etkilerine de inilmi tir.

Çalı mamızın son bölümünde ise yüzey ara tırmaları yer almı tir. Bölgede yapılmı olan ara tırmalar ile bizim yapımı oldu umuz ara tırmalarda ortaya koydu umuz yeni yerle melere yer verilmi tir. Be inci bölümünde ele alınan yerle meler; Budakveren Yerle mesi, Kozlu Kaleleri, Kuyumcular Yerle mesi, Kozlu Köyü Sulama Göletleri, Keçivan Kalesi, Kötek Kalesi, Çallı (Har) Kalesi, aban Kalesi, Sakasen Kalesi, Geyikli Tepe Kaya Panoları, Kızlar Kalesi, Camu lu Höyük, Camu lu Kaya Panoları, A ca Kalesi, Tombultepe, Kurbanana ma arası ve Yazılıkaya'dır.

Sonuç olarak yapımı oldu umuz bu çalı ma bölgenin tarihi ve arkeolojik açıdan sadece az bilinen bir bölgesine ı ık tutmu bulunmaktadır. Ara tırma sahasında yapılacak yeni çalı malara kaynak olu turması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Adontz, N., 1946:Histoire d'Armenie, Paris.
- Ak it, ., 1982: Anadolu Uygarlıkları, stanbul
- Aktüre, S., 1994: “17. yüzyılın baından 19 yüzyılın ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı ehrinde ehirs el yapımın de i im Süresi, METU, Jouney of the Faculty of Architecture, Ankara
- Aktüre, S., 1997: Anadolu’da Bronz Ça ı Kentleri, stanbul.
- Akurgal, E., 1950: Bayraklı Kazısı Ön Rapor, *DTCFD 8(1-2)* Ankara, 1-51
- Akurgal, E., 1983: Alt-Smyrna I, Roma.
- Akurgal, E., 1987: Hatti Uygarlı ı, Remzi O uz Ark Arma anı, A.Ü. DTCF Dergisi, Ankara
- Akurgal, E., 1989: Anadolu Uygarlı ı, Ankara.
- Akurgal, E., 1997: Anadolu Kültür Tarihi, Ankara
- Akurgal, E., 1999: Anadolu Kültür Tarihi, Ankara.
- Akyıldız, E., 1984: Ta Ça ından Osmanlı’ya Anadolu, stanbul
- Akyol 1947: “Türkiye’de Akarsu Sistemleri ve Rejimleri”, T.C.D. s. 9-10, Ankara
- Akyol 1944: “Türkiye’de Basınç, Rüzgarlar ve Ya ı Rejimi” T.C.D. Sayı: 5-6, Ankara, s. 1-34
- Albrecht, G., et al 1990 : “The Paleolithic of ehremuz near Samsat on the Euprathes River; Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Hadaxes” *Prehistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels, Hommage aFrancis Hours*, Eds. O. Aurenche, Editions du CNRS, Paris, 76-86.
- Algaze, G., 1989:“A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988”, *JNES 48*, 241-281, Chicago
- Algaze, G., et all 1991:“The Tigris-Euprathes Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, *Anatolica 17*, 175-240.
- Alkım, H., 1967: “Explorations and Excavations in Turkey, 1964”, *Anatolica 1*, 1-43.
- Alkım, H., 1968: “Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966”, *Anatolica 2*, 1-76.
- Alkım, H., 1970: “Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968”, *Anatolica 3*, 1-91.
- Alkım, H., 1973 : “Explorations and Excavations in Turkey, 1969”, *Anatolica 4*, 1-82.
- Alkım, H., 1978: “Explorations and Excavations in Turkey, 1970, 1971 and 1972” *Anatolica 5*, 7-140.
- Alkım, U.B., 1960: “Haberler-Kazılar, slahiye Bölgesindeki Ara tırmalar”, *Bulleten XXIV*, 714-716.
- Alkım, U.B., 1962: “1960 Yılı Yesemek Çalı maları ve Tilmen Höyük Kazısı” *TAD:11/1* (1961), 5-6.
- Alkım, U.B., 1963: “Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı”, *Bulleten XIII*, 27-28.
- Alkım, U.B., 1964 : “ slahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmalar” *Atatürk Konferansları I*, 169-178.
- Alkım, U.B., 1965a: “The Road from Sam’al to Asitawandawa: Constributions to the Historical Geography of the Amanos Region” *AnAr II/1-2* 1-45
- Alkım, U.B., 1965b: : “ slahiye Bölgesi Ara tırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963” *TAD 13/1* (1964),5-17.

- Alkım, U.B., 1968 : “Explorations and Excavations in Turkey,1965 and 1966” *Anatolica* 2,1-76.
- Alkım, U.B., 1970 : “Explorations and Excavations in Turkey,1967 and 1968” *Anatolica* 4,1-82.
- Alkım, U.B., 1972: “ slahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalı maları” *Belleten* 36,422-426.
- Alkım, U.B., 1974a: “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalı maları(1971)” *TAD* 20/2 (1973),5-16.
- Alkım, U.B., 1975a: : “ kiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalı maları” *Belleten* 39,565-567.
- Alkım, U.B., 1976 : “1975 Samsun Bölgesi Ara tırmaları ve kinci Dönem kiztepe Kazısı” *Belleten* 40, 717-719.
- Alkım, U.B., 1980 : “ kiztepe,1980” *AS* 31,189-191.
- Alkım, U.B., 1981: “Altıncı Dönem kiztepe Kazısı (1979)” *KST II-1980*,151-154.
- Alkım, U.B., 1983: “Einigie Charakteristische Metallfunde von kiztepe” *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, Eds. R. M.Boehmer, H.Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, 29-42.
- Alkım, U.B., et al 1983 : “ kiztepe I.Birinci ve kinci Dönem Kazıları (1974-1975)”TTK Yayınları, Ankara.
- Amiran, R., 1952: “Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA” *Israel Exploration Journal*,2, 89-103.,
- Amiran, R., 1965: “Yanıktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware” *AS* XV, 166–167.
- Anati, E., 1968 : “Anatolia’s Earliest Art” *Archaeology* XXI, 22-35.
- Arık, R.O., 1933 :“Anadolu Arkeologya Tarihinde Ali ar Harfiyatı” *TTAED* 1, 22-63.
- Arıncı, K., 2006: Türkiye’nin Co rafi Bölgeleri, Erzurum
- Arsebük, G., 1969 : Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, (Basılmamı Doktora Tezi) Chicago University
- Arsebük, G., 1974: Altonova’da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki li kiler Sorunu, (Yayınlanmamı Doktora Tezi), stanbul
- Arsebük, G., 1979: “Altınova’da(Elazı) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki li kiler” *TTKong* 8, 81-92
- Arsebük, G., 1980: “Altınova’da(Elazı) Ba langıcından lk Tunç Ça ın Sonuna Kadar Kültür Sıradüzeni” .Ü. Ed. Fak. (Yay. Doçentlik Tezi), stanbul
- Arsebük, G., 1986: “Altınova’da(Elazı) Ba langıcından lk Tunç Ça ın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” *TTKong* 9, 67-72
- Arsebük, G., 1995: nısan ve Evrim, stanbul.
- Arsebük, G., 1996a: “Biokültürel Açından nısan (‘Sı ına ı’ ve ‘Barına ı’),” *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerle me*, 15-18.
- Arsebük, G., 1996b: “Trakya’da Eski Bir Yerle im Yeri: Yarımurgaz Ma arası Alt Paleolitik Ça Bulguları” *Anadolu Ara tırmaları* 14, 33-50.
- Arsebük, G., et al 1990: “Yarımurgaz Ma arası 1988”, *KST XI/I*, 9-38.
- Arsebük, G., et al 1991: “Yarımurgaz 1989” *KST XIII/I*, Ankara,17-41.
- Arsebük, G., et al 1992:“Yarımurgaz 1990” *KST XIII/I*, Ankara, 1-21.
- Arsebük,G.-Korfmann, M., 1976 :“Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu 1972” *Keban Projesi 1972 Çalı ması*, 134-144.
- Atalay . 1982: Oltu Çayı Havzasının Fiziki Co rafyası ve Amenajmanı, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi yayınları No: 11, zmir.
- Atalay . 1983: Türkiye vejetasyon Co rafyasına Giri , Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 19, zmir.

- Atalay, . et all 1985:Kuzeydo u Anadolu'nun Eko-sistemleri, Ankara
- Atalay, ., et all 1992:Türkiye Co rafyası, zmir
- Ataman, K., 1987: "A Group of Projectile Points from Can Hasan III", *AST IV*, 339-346.
- Ataman, K., 1988 : "A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük", *Anatolica 15*, 81-85 (stanbul).
- Ataman, K., 1990 : "A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük", *Anatolica 16* 197-207 (Leiden).
- Aydın, N., 1991: "Güzelhisar Urartu Kitabesi, *Bulleten-213*, 323
- Balkan, K.- Atlı, N., 1995 : "A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of De irmentepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia" *Halet Çambel çin Prehistorya Yazuları*, 127-148, stanbul
- Balkan, K.-Atlı, N., 1994b: La Neolithisation de l'Anatolie, stanbul.
- Barnett, R.D., 1965: "Two Urartian Inscription from Azerbaijan", *JCS XIX*, 35 vd.
- Baydur, N., 1970: Kültepe (Kane) ve Kayseri Tarihi Üzerine Ara tırmalar, stanbul.
- Becker, M., 1987: "Hasek Höyük'te Yapılan Manyetik Ara tırma Hakkında Ön Rapor" *A a ı Fırat Projesi 1978-79 Çalı maları*, *ODTÜ-TEKDAM Müd. Yay.* 3,129-130, Ankara
- Behm, M.-Blancke, R., 1986: "Die Ausgrabungen auf dem Hasek Höyük im Jahre 1984" *KST VII*, 87-101.
- Belli, O., 1975: "Do u Anadolu'da Yeni Arkeolojik Ke ifler" *Tarih Dergisi* 28-29,1-40
- Belli, O., 1977: Urartular Ça ında Van Bölgesi Yol ebekesi, stanbul, (Basılmamı Doktora Tezi).
- Belli, O., 1979 : "Van Bölgesinde Boyalı Ma ara Resimleri: Kızların Ma arası" *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 1-2,19-27
- Belli, O., 1982:"Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, 179-187,
- Belli, O., 1989: "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya ıretleri", *Anar XI*, 66-67
- Belli, O., 1999:1932-99 Yılları Arasında Trakya ve Anadolu'da Yapılan Arkeolojik ve Yüzey Ara tırmalarının Kronolojik Listesi.
- Belli, O., 2000: Türkiye Arkeolojisi ve stanbul Üniversitesi (1932-1999), stanbul
- Belli, O.-Ceylan, A., 1999: "1998 yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalı maları", *21. KST-I*, 449-466
- Benedict, P., 1980: "Güneydo u Anadolu Yüzey Ara tırması" *Güneydo u Nadolu Tarihöncesi Ara tırmaları-I*. (Ed. Çambel-R.Braidwood),107-149, stanbul
- Bıçakçı, E., 1982: Tepecik'te Uruk Devri Yerle mesi, (Basılmamı Yükseklikans Tezi- .Ü.), stanbul.
- Bingöl, A., 2003: En Eski Ça lardan Urartu'nun Yıkılı ına Kadar Kars ve Çevresi,Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilgiler Entitüsü Basılmamı Doktora Tezi, Erzurum
- Bilgi, Ö., 1975: "Kültepe Kazılarında Bulunmu Olan nsan Figürleri" *Bulleten* 39,201-216.
- Bilgi, Ö., 1984: "Metal Objects from kiztepe-Turkey" *Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie C:6*,31-99.
- Bilgi, Ö., 1985: " kiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları" *KST VI*,55-64.
- Bilgi, Ö.,1986: " kiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları" *KST VII*, 111-118.
- Bilgi, Ö., 1987: " kiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları" *KST VIII*, 149-156.
- Bilgi, Ö., 1988: " kiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları" *KST IX*, 169-175.
- Bilgi, Ö., 1989: " kiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları" *KST XI*, 201-209.
- Bilgi, Ö., 1990: "Samsun kiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Ara tırmaları", *KST XI/I*, 211-220.

- Bilgi, Ö., 1991: “ kiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalı maları” *KST XIII/I*, 241-246.
- Bilgi, Ö., 1993: “ kiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalı maları” *KST XIV/I*, 199-212.
- Bilgi, Ö., 1994: “ kiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalı maları” *KST XV/I*, 583-596.
- Bilgi, Ö., 1995:“ kiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları” *KST XVI/I*, 141-160.
- Bilgi, Ö., 1996:“ kiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları” *KST XVII/I*, 157-168.
- Bilgi, Ö., 1997:“ kiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları” *KST XVIII/I*, 145-161.
- Bilgi, Ö., 1998:“ kiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları” *KST XIX/I*, 323-356.
- Bilgi, Ö., 1999:“ kiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları” *KST XX/I*, 485-505.
- Bilgi, Ö., 2000:“ kiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları” *KST XXI/I*, 381-396.
- Bilgi, Ö., 2001: “ kiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları” *KST XXIII/I*, 315-326.
- Bingöl 2003: En Eski Ça lardan Urartu'nun Yıkılı na Kadar Kars ve Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü Basılmamı Doktora Tezi, Erzurum
- Birgül, O., 1981: “ kiztepe ve De irmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile lgili Ön Çalı malar” *TÜB TAK-AR TOB II*, 21-22.
- Bittel, K., 1934: Prahistorische Forschung in Kleinasien, Berlin.
- Bittel, K., 1939: “Archaeologische Funde aus der Türkei” *AA 54*, 94-207.
- Bittel, K., 1945: Ön Asya Tarih Öncesi Ça ları: Mısır, Filistin, Suriye, (Çev. H. Çambel), stanbul.
- Bittel, K.-Schneider, M., 1944: "Funde -und Forschungs- Bericht Turkei 1943“, *AA 59/60*, 33-81.
- Bordaz, L.A., 1965: “Suberde Excavations 1964”, *AS-15*, 30-32, London
- Bordaz, L.A., 1966: “Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965” *AS-16*, 32-33, London
- Bordaz, L.A., 1969: “The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report” *TAD-17/2*, 43-71
- Bordaz, L.A., 1973: “Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Er Baba and their Chronological Implications” *AJA-77*, 282-288.
- Bordaz, L.A., 1978: The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karata Semayük, Turkey and their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean Arbor, Universty Microfilms, Michigan
- Bostancı, E.Y., 1952: “Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Ara tırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular”, *DTCFD 10/2*, 137-142.
- Bostancı, E.Y., 1959: “Research on the Mediteranean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”, *Anadolu (Anatolia)* 4, 129-178.
- Bostancı, E.Y., 1962: “Belba ı Kaya Sı na nda Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belba ı Kültürü”, *Bellekten* 26/102, 233-251.
- Bostancı, E.Y., 1963a: “Güney-do u Anadolu Ara tırmaları Dülük Ve Kartal'ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi”, *Anadolu (Anadolu)* 6, 87-110.
- Bostancı, E.Y., 1963b: “Fosil Remains of Upper Paleolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belba ı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, *Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gessellschaft für Antropologie*, 253-262.
- Bostancı, E.Y., 1964 :“Human Fosil Remains in Beldibi and Belba ı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, *Antropoloji 1*, 17-36.
- Bostancı, E.Y., 1966: “Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri”, *Antropoloji 2*, 21-24.

- Bostancı, E.Y., 1967a: "Ma arıcık Çevresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular", *Antropoloji* 3, 19-24.
- Bostancı, E.Y., 1967b: "Beldibi ve Belba ı Mezoliti i ve Di er Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler", *Antropoloji* 3, 55-90.
- Bostancı, E.Y., 1968: "Beldibi ve Ma arıcıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular", *TAD* 16/1, 51-60.
- Bostancı, E.Y., 1971a: "Adıyaman Çevresinde Prıto-Solutreen ve Adıyaman Paleolitik Kültürler Üzerinde Bir Ara tırma", *Antropoloji* 5, 47-52.
- Bostancı, E.Y., 1973a: "Güney-Do u Anadolu'da Adıyaman Çevresinde Yapılan Paleoantropolojik Prehistorik ve Quaterner Problemleri Üzerinde Bir Ara tırma", *Antropoloji* 6, 145.
- Bostancı, E.Y., 1973b: "Homo sapiens çevlikensis in the Canal and the Big Caves near Samanda of the Province of Antalya on the Mediterreanean Coast of Anatolia", *Antropoloji* 6, 29-56.
- Bostancı, E.Y., 1975a: "Çevlik ve Ma arıcıkta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fosil nşanların Ya adı ı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Ara tırma", *Antropoloji* 7, 17-40.
- Bostancı, E.Y., 1975b: "Anadolu'da Çakmak Ta ının Jeolojik Ya ı ve Güney Do u Anadolu'da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogen Ya da Clamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolitik Dülükiyen Devre ait El Baltası Üzerinde bir Tetkik" *Antropoloji* 7, 317-327.
- Bostancı, E.Y., 1975c: "Disc Burins on Disc Cores Their Variations have been Discovered in Belba iyen Culture on the Mediterranean Coast Anatolia", *Antropoloji* 7, 69-76.
- Bostancı, E.Y., 1975d: "Shivel-Shaped Endsrapers Shovel Technic in Belba iyen has been Discovered on the Mediterranean Coast of Anatolia", *Antropoloji* 7, 81-97.
- Bostancı, E.Y., 1978a: " nşan Evriminde Büyük De i meler Beldibiyen Mezolitik Ta Ça ı Kültüründe Rakam Evrimi", *Antropoloji* 8, 133-146.
- Bostancı, E.Y., 1978b: " nşan Evriminde Büyük De i meler Anadolu'da Ta Ça ı Devirlerinde nşan Türlerinin, Kültürlerinin ve Dillerinin Evrimi Üzerinde Yeni Ke ifler", *Antropoloji* 8, 147-190.
- Bostancı, E.Y., 1980: " nşan Evriminde Okucu Kültürü Anadolu'da Dülükiyen Alt Ta Kültüründe Ke fedilen En EskiAcheuleen Devre Ait Tipik Bir Okucu" *Antropoloji* 9, 15-25.
- Bozkurt, N., et al.1986: "Tepecik (Elazı) Höyü ünde Bulunan Bazı Metal Buluntulara Ait Metalografik Analizler", *TÜB TAK-ARÜTOB* IV,- 39-48
- Braidwood, R.J., 1937: Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey, Chicago.
- Braidwood, R.J., 1964: "Çayönü", *Newsweek*, November 23, Letters
- Braidwood, R.J., 1990: Tarih Öncesi nşan, stanbul.
- Braidwood, R.J.-Braidwood, L.S., 1960: Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, Phases A-J., Chicago.
- Braidwood, R.J.-Braidwood, L.S., 1986: "Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia", *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)*, 3-11, Wisconsin
- Burney, C.A., 1956: "Northhern Anatolia Before Classical Times" *AS* 6, 179-203.
- Burney, C.A., 1958: "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *AS* VIII, 157-209.

- Burney, C.A.,- Lang, D.M., 1971: The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London
- Burney, C.A., 1980: "Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazı ", *AS 30*, 157-167.
- Burney, C.A., 1993: "Arslantepe as a Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID" *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 311-318.
- Burney, C.A., 1977: From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology, London.
- Ceylan, A., 2000: "1998 Yılı Erzincan Yüzev Ara tırmaları", *AST 17/2*, 181-192.
- Ceylan, A., 2001: "Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük", *Atatürk Üniv. FEF Edebiyat Bilimleri Ara . Der.* 26, 29-42, Erzurum.
- Ceylan, A., 2001a: "1999 Yılı Erzincan-Erzurum Yüzev Ara tırmaları", *AST 18/2*, 71-82.
- Ceylan, A., 2002: Sarıkamı , Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmalar, Erzurum.
- Ceylan, A., 2004: "2002 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- I dır lleri Yüzev Ara tırmaları", *AST-21-2*,
- Ceylan, A., 2006: "2004 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- I dır lleri Yüzev Ara tırmaları", *AST-23-2*,
- Ceylan, A., 2008: "2006 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- I dır lleri Yüzev Ara tırmaları", *AST-25* (Baskıda)
- Childe, G., 1952: Tarihte Neler Oldu?, stanbul.
- Childe, G., 1994: Toplumsal Evrim, stanbul.
- Childe, G., 1996: Kendini Yaratan nsan, stanbul.
- Cohen, H.H., 1970: "The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene", *AS 20*, 119-137.
- Cohen, H.H.-Erol, O., 1969: "Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia", *The Geographical Journal 135/3*, 388-398.
- Cook, J.M., 1973: The Troad. An Archaeological and Topographical Study, Oxford
- Çambel, H., 1951: "Archaeologischer Bericht aus Anatolien" *Orientalia 16*, 236-251.
- Çambel, H., 1971: "Güneydo u Anadolu Tarih Öncesi Ara tırmalarının Kültür Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 25-40.
- Çambel, H., 1981: "Choronologie et Organisation de l'Esapce à Çayönü" *Prehistoire du Levant*, 531-550, Lyon
- Çambel, H., 1986a: "Domuztepe. Son Ara tırmalar I ı nda Yeni Bir De erlendirme" *Anadolu Ara tırmaları 10*, 31-50.
- Çambel, H., 1986b: "Karatepe-Aslanta ve Domuztepe 1984 Yılı Çalı maları", *KST VII*, 271-285.
- Çambel, H., 1987: "Çayönü Kan Analizleri ile İgili İlk Buluntular", *ArkSt II*, 129-130.
- Çambel, H.-Braidwood, R.J., 1980: " stanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydo u Anadolu Tarihöncesi Ara tırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalı malarına Toplu Bakı ", *Güneydo u Anadolu Tarihöncesi Ara tırmaları I. stanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi* 1-13, stanbul.
- Çambel, H.-Özdo an, M., 1985: "1983 Yılı Domuztepe Çalı maları", *KST VI*, 259-272.
- Çapar, Ö., 1979: "Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı", *DTCFD XXIX/1-4*, 167-210.
- Çilingiro lu, A., 1988: "Van-Dilkaya Höyü ü Kazısı", *IX. KST I*, 229-247.
- Çilingiro lu, A., 1994: Urartu Tarihi, zmir.
- Çilingiro lu, A., 1997: Urartu Krallı ı Tarihi ve Sanatı, zmir

- Çukur, A.-Kunç, ., 1990: “Analyses of Tepecik And Tülintepe Metal Artifacts” *AS* 40, 113-120.
- Demirci, ., et al. 1996: “Studies on the Middle Paleolithic Side scrapers Found at Karain Cave”, *Archaeometry* 94. *The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds. .Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 423-431.
- Dereli, G., 1983: “Obsidyen Hidrasyonu Yöntemi ile Tülintepe Obsidyenlerinin Tarihendirilmesi”, *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 219-229.
- Diakonoff-Kaskai 1981: *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Diakov, V.-Kovalev, S., 1987: *İkça Tarihi* 1, Ankara.
- Dinçol, A.M., 1982: "Hititler", *AU Ans I*, 18-120.
- Dinçol, A.M., 1974: "Çavuş tepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", *Anatolia XVIII*, 105-121.
- Dinçol, A.M., 1976: “Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt”, *st. Mitt.* 26, 19-30.
- Djaparidze, D.M., 1955: “Die Kungane in Mes’cheti”, *Unterwegs zum Godenen Vlies Archäologische Funde aus Georgien*, Ed. A. Miren, W. Orthmann, (Saarbrücken), 93
- Djaparidze, D.M., 1964: “The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia” *VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences*, 4-9, Moskova.
- Djaparidze, D.M., 1969: “Arkheologiceskal Excavations in Trialeti: On the History of Georgian Tribes in the Second Millenium B.C., Tibilisi.
- Djaparidze, D.M., 1985: -Avali vili-Tsereteli, Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei Bronzi, Tbilisi.
- Dolukhanov, P., 1998: *Eski Ortado u’da Çevre ve Etnik Yapı*, Ankara
- Dönmez, ., 2005: *skitler ve Ön Asya, Türk Eskiça Bilimleri Enstitüsü*, stanbul
- Durmu, ., 1993: *skitler (Sakalar)*, Ankara.
- Duru, R., 1972 :“Anadolu’da Bulunmu Altın Kulak Tıkaçları”, *Belleten* 36, 123-135.
- Duru, R., 1979 :Keban Projesi De irmentepe Kazısı 1973, Ankara.
- Duru, R., 1985 :“Recent Archaeological Research in Turkey: kuruçay Höyük 1984”, *AS* 35, 202.
- Duru, R., 1986:“Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalı ma Raporu”, *Belleten* 50, 247-259.
- Duru, R., 1987:“Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalı ma Raporu”, *Belleten* 51, 305-313.
- Duru, R., 1988 :“Kuruçay Höyü ü Kazıları, 1986”, *KST IX*, 65-70:
- Duru, R., 1989:“Kuruçay Höyü ü Kazıları, 1987”, *KST X*, 57-60.
- Duru, R., 1990 :“Kuruçay Höyü ü Kazıları, 1988 Çalı ma Raporu”, *KST XI/1*, 81-90.
- Duru, R., 1991 :“Kuruçay Höyü ü Kazıları, 1988Çalı ma Raporu”, *Höyük 1*, 1-6.
- Duru, R., 1994:Kuruçay Höyük-I 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Neolitik ve Kalkolitik Ça Yerle meleri, Ankara
- Duru, R., 1995 :“Badema acı Kazıları 1993”, *KST XVII/1*, 69-77.
- Duru, R., 1996a: “Badema acı Kazıları 1994”, *KST XVIII/1*, 87-93.
- Duru, R., 1996b:“Göller Bölgesi’nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçi ”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerle me*, 49-59.
- Duru, R., 1997 :“1996 Yılı Badema acı Kazıları”, *Haberler* 3, Eskiça Bilimleri Enstitüsü, 3, stanbul.

- Duru, R., 1997c: "Badema acı Höyükü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu", *Bulleten* 60, 783-800.
- Duru, R., 1998: "Badema acı Kazıları 1996", *KST XIX/I*, 113-121.
- Duru, R., 1999a: "Badema acı Kazıları 1997", *KST XX/I*, 115-129.
- Duru, R., 2000: "Badema acı Kazıları 1998", *KST XXI/I*, 109-116.
- Duru, R., 2001 : "Badema acı Kazıları 1999", *KST XVII/I*, 97-104.
- Dyson, R.H., 1968 : "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau", *CAH II*, 14-16.
- Ebeling et al 1926 : "Die Inschriften der altassyrischen König", *AOBI-1926*, 111 vd.
- Efe, T., 1998a: "Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı", *KST XIX/I*, 152-155.
- Efe, T., 1998b: "New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3 Period", *Uluslararası Assirioloji Kongresi 3*, 296.
- Efe, T., 1999 : "Küllüoba 1997 Yılı Kazısı", *KST XX/I*, 165-170.
- Efe, T., 2000 : "Küllüoba 1998 Yılı Kazısı", *KST XXI/I*, 117-128.
- Efe, T., 2001 : "Küllüoba 1999 Yılı Kazısı", *KST XXII/I*, 105-111.
- Efe, T.-Ay, D.M. . 2001: Küllüoba: ç Kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti; 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Genel Bir Değerlendirmesi", *TÜBA-AR 4*, 43-78.
- Egeli, G., 1995 : "The Metal Pins from Eastern and Southeastern Anatolia During the Beginnings of the Second Millennia BC.", *Halet Çambel için Prehistorya Yazıları*, 175-216.
- Egeli, G., 1998: "Die sogenannten Gefasständer der Karaz-Kultur: Die Funde aus Tepecik", *Karatepe'deki İlk*, 305-318.
- Ekstrem Kıymetler Bülteni, Devlet Meteorolojisi İleri Genel Müdürlüğü, Yay. 1982
- Erentöz 1954: "Aras Havzasının Jeolojisi" T.J.K. Bülten No: 11, Ankara
- Erinç 1953 :Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul.
- Erinç, 1957: "Türkiye'de Akarsu Rejimlerine Toplu Bir Bakış" T.C.D. Cilt 3, Sayı 17, Ankara.
- Erinç 1965 : *Türkiye'de Toprak Çalımları ve Türkiye Toprak Coğrafyasının Ana Çizgileri. İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Derg. Cilt: 8, Sayı: 15, İstanbul, 8 vd.*
- Erkanal, A., 1986 : "Klazomenai/Liman Tepe Kazılarında Ele Geçen Kil Çapalar", *Anadolu Araştırmaları 10*, 183-195.
- Erkanal, H., 1998 : "1996 Liman Tepe Kazıları", *KST XIX/I*, 379-398.
- Erkanal, H., 1999 : "1997 Liman Tepe Kazıları", *KST XX/I*, 325-331.
- Erkanal, H., 2000 : "1998 Liman Tepe Kazıları", *KST XXI/I*, 251-262.
- Erkanal, H., 2001 : "1999 Liman Tepe Kazıları", *KST XXII/I*, 259-268.
- Erkanal, H.-Günel, S., 1995: "1993 Liman Tepe Kazıları", *KST XVI/I*, 263-279.
- Erkanal, H.-Günel, S., 1996 : "1994 Liman Tepe Kazıları", *KST XVII/I*, 305-327.
- Erkanal, H.-Günel, S., 1997 : "1995 Liman Tepe Kazıları", *KST XVIII/I*, 231-260.
- Erkanal, H.-Hüryılmaz, N., 1994: "1992 Liman Tepe Kazıları", *KST XV/I*, 361-373.
- Erol, O., 1972 : "Konya, Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi 3/4*, 13-52.
- Erdoğan, S., 2002: Akkoyunlular: Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Tarih, Ankara
- Ertem, H., 1979 : "Korucutepe Excavations, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 33-41.
- Erzen, A., 1978 : Çavuş tepe I, Ankara.
- Erzen, A., 1979: Eastern Anatolia and Urartians, İstanbul.
- Erzen, A., 1986: Doğu Anadolu ve Urartular, İstanbul

- Erzen, A., 1992: Do u Anadolu ve Urartular, Ankara.
- Erzen, A., 1995 : “1992 Yılı Enez Kazısı”, *KST XV/II*, 455-473.
- Erzen, A.-Ba aran, S., 1991: “Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalı maları”, *KST XII/II*, 155-170.
- Esin, U., 1969 : Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Ba langıcından Asur Kolonileri Ça ına Kadar Bakır ve Tunç Madencili i, stanbul.
- Esin, U., 1970a: “Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalı maları*, 147-158, Ankara
- Esin, U., 1970b: “ stanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, *TAD 18*, 51 -60.
- Esin, U., 1971: “Tepecik Kazısı, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 107-115, Ankara.
- Esin, U., 1972a: “Tepecik Kazısı, 1970”, *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 139-147, Ankara.
- Esin, U., 1972b: “Orta Do u Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, *TT Kong. 7*, 38-52, Ankara.
- Esin, U., 1974a: “ stanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazı)”, *TAD 20/2*, 39-62.
- Esin, U., 1974b: “Tepecik Kazısı, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 109-121, Ankara.
- Esin, U., 1975a: “Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974”, *AS 25*, 46-49, London.
- Esin, U., 1976a: “Tepecik Kazısı, 1972”, *Keban Projesi 1972 Çalı maları*, 103-108, Ankara.
- Esin, U., 1976b: “Die Anfänge der Metalverwendung und Bearbeitung in Anatolien 7500-2000 V.Chr.”, *Les Dèbuts de la Metallurgie, Union Internationale des Sciences Prèhistoriques et Protohistorques-IX, Colloque XXII*, Ed: H. Müller-Karpe, 209-240, Paris.
- Esin, U., 1979a: “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalı maları*, 79-94, Ankara.
- Esin, U., 1979b: İlk Üretimcili e Geç i Evresinde Anadolu ve Güneydo u Avrupa I. Do al Çevre Sorunu, stanbul.
- Esin, U., 1979c: “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TT Kong 8*, 65-76, Ankara.
- Esin, U., 1981a: İlk Üretimcili e Geç i Evresinde Anadolu ve Güneydo u Avrupa II. Kùltürler Sorunu, stanbul.
- Esin, U., 1981b: “Tepecik ve Tülintepe Kazılarına ait Arkeometrik Ara tırmaların Arkeolojik Aç ıdan De erlendirilmesi”, *TÜB TAK-ARÜTOB II*, 157-182.
- Esin, U., 1982: “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalı maları*, Ankara. 71-93.
- Esin, U., 1984: “Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazı), De irmentepe (Malatya) Kazıları”, *TÜB TAK-ARÜTOB IV*, 68-112, Ankara.
- Esin, U., 1987 : “Tepecik ve Tülintepe’ye (Altınova-Elazı) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, *ArkST II*, 69-79.
- Esin, U., 1988 : “Tülintepe’ye Ait Obsidien Hidrasyonu Ya Tayinleri Hakkında Di er Bir Görü ”, *ArkST III*, 79-85.
- Esin, U., 1989: “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ed. K. Emre-M. Mellink-B.Hroudan-N.Özgüç, 135-141.
- Esin, U., 1992 : “ stanbul’un En Eski Buluntu Yerleri ve Kùltürleri”, *Semavi Eyici Arma anı, stanbul Yazıları*, 55-77, stanbul.
- Esin, U., 1997a: “Tepecik”, *Eczacıba ı Sanat Ansiklopedisi*, 1760-1762, stanbul.

- Esin, U., 1997b: "Tülintepe", *Eczacıba ı Sanat Ansiklopedisi*, 1831-1833, stanbul.
- Esin, U., 2000a: "Tülintepe Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve stanbul Üniversitesi*, 87-90, stanbul.
- Esin, U., 2000b: Tepecik Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve stanbul Üniversitesi*, 123-129, stanbul.
- Esin, U., et al 1985: "De irmentepe Keramiklerinin Eser Element Analizi", *TÜB TAK-ARÜTOB V*, 50-59.
- Esin, U., et al 1987 : "De irmentepe Kazısı, 1978", *A a ı Fırat Projesi 1978-1979 Çalı maları*, 77-82, Ankara.
- Esin, U.-Arsebük, G., 1974a: "Tülin Tepe Kazısı 1971", *TAD 20/2*, 63-78, Ankara
- Esin, U.-Arsebük, G., 1974b: "Tülintepe Kazısı, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 137-143, Ankara.
- Esin, U.-Arsebük, G., 1982: "Tülintepe Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalı maları*, 119-125, Ankara.
- Esin, U.-Benedict, P., 1963: "Recent Developments in the Prehistory of Anatolia", *Curret Antropology 4/4*, 339-346, Chicago.
- French, D.H., 1962: "Can Hasan, Karaman 1961", *TAD 11/2*, 36-37, Ankara.
- French, D.H., 1964 : "Can Hasan, Karaman 1962", *TAD 12/1*, 21-22, Ankara.
- French, D.H., 1965: "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964", *TAD 13/2*, 27-31, Ankara.
- French, D.H., 1967: "Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966", *AS 17*, 165-178, London.
- French, D.H., 1968: "Can Hasan, Karaman 1967", *TAD 16/1*, 89-93, Ankara.
- French, D.H., 1970: "Notes on Site Distribution in the Çumra Area", *AS 20*, 139-148, London
- French, D.H., 1972: "Settlement Distribution in Konya Plain, South-Central Turkey", *Man, Settlement and Urbanism*, 231-238, London, Duckworth.
- French et al. 1974: "A van Kazıları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 33-34, Ankara.
- French, D.H., et al 1972: "Excavations at Can Hasan III 1969-1970", *Papers in Economic Prehistory*, Higgs, E.S. Ed. Cambridge University Pres, 181-190, Cambridge.
- Garstang, J., 1908: "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908" *LAAA 1*, 97-117, Liverpool.
- Garstang, J., 1913: "Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911", *LAAA 5*, 63-72, Liverpool.
- Garstang, J., 1937: "Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908-1911", *LAAA 24*, 132-134, Liverpool.
- Garstang, J., 1953: Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford.
- Gates, M.H., 1995: "Archaeology in Turkey", *AJA 99*, 207-255, New Jersey .
- Gates, M.H., 1996: "Archaeology in Turkey", *AJA 100*, 277-335, New Jersey
- Gatsov, I.-Özdo an, M., 1994: "Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, A açlı, Domalı and Gümü dere", *Anatolica 20*, 97-120, Leiden.
- Gelb, I.J., 1944: Hurrians and Subarians, Chicago.
- Goetze, A., 1946: "Hurrians and Subarians", *JNES 5*, 165-168
- Goetze, A ., 1957: Kleinasien n Kùltürgeschichte des alten Orients III, München,
- Goetze, A., 1964: "State and Society of the Hittites", *Neurere Hethiterforschung*, 27-32, Wiesbaden.
- Göksu, H.Y., et al 1992: "Datierung mit Thermolumineszenz und Bestimmungen der Erhitzungstemperatur an Feuersteinen", *Hassek Höyük*, M.R. Behm-Blancke ed., 140-147, Tübingen.

- Grousset, R., 1980: Bozkır İmparatorluğu (Çev. Reza Uzman), İstanbul
- Günaltay, N., 1946: Yakın Tarih-II: Anadolu, Ankara
- Günaltay, N., 1948: Tarih Tarihi, Ankara
- Güneri, S., 1992: "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler", *TAD* 30, 149-195, Ankara.
- Hanfmann, G.M.A., 1951: "The Bronze Age in the Near East: A Review Article", *AJA* 55/4, 355-365.
- Harmankaya, S., 1993: "Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları", *ArkST VIII*, 369-379, Ankara.
- Harmankaya, S.-Tanındı, O., 1996: *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/Epipaleolitik*, İstanbul
- Harmankaya, S.-Tanındı, O.-Özbaran, M., 1997: *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik*, İstanbul
- Harmankaya, S.-Tanındı, O. - Özbaran, M., 1998: *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik*, İstanbul
- Harmankaya, S.-Erdoğdu, B., 2002: *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV- İlk Tunç*, İstanbul
- Hauptmann, H., 1970a: "Norun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları*, 103-113, Ankara.
- Hauptmann, H., 1970b: "Die Grabungen auf dem Norun Tepe 1969", *TAD* 18/2, 111-121.
- Hauptmann, H., 1971: "Norun Tepe Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 71-79, Ankara.
- Hauptmann, H., 1972: "Norun Tepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970, Çalışmaları* 87-101, Ankara.
- Hauptmann, H., 1973: "Recent Archaeological Research in Turkey: Noruntepe, 1972", *AS* 23, 49-52, Ankara.
- Hauptmann, H., 1974a: "Norun Tepe Kazıları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları* 71-85, Ankara.
- Hauptmann, H., 1974b: "Die Grabungen auf dem Norun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne", *TAD* 21/1, 59-73, Ankara.
- Hauptmann, H., 1975: "Recent Archaeological Research in Turkey: Noruntepe, 1975", *AS* 25, 35-38, Ankara.
- Hauptmann, H., 1976a: "Norun Tepe Kazıları, 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları* 41-59, Ankara.
- Hauptmann, H., 1976b: "Die Grabungen auf dem Norun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne", *TAD* 23/1, 65-86, Ankara.
- Hauptmann, H., 1979a: "Norun Tepe Kazıları, 1973", *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 43-60, Ankara.
- Hauptmann, H., 1979b: "Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağının Bitimine Kadar Norun Tepe'de Yerleşiminin Gelişimi", *TT Kong.* 8, 55-64, Ankara.
- Hauptmann, H., 1982: "Norun Tepe Kazıları, 1974", *Keban Projesi 1974 Çalışmaları*, 13-40, Ankara.
- Hauptmann, H., 1984: "Nevali Çori- Recent Archaeological Research in Turkey", *AS* 37, 228.
- Hauptmann, H., 1987: "Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986" *AS* 37, 203-207.
- Hauptmann, H., 1988: "Nevali Çori: Architektur", *Anatolica* 15, 99-110.
- Hauptmann, H., 1993: "Ein Kultgebäude in Nevali Çori", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 37-69, Roma.

- Hauptmann, H., 1997: "Nor untepe", *Eczacıba ı Sanat Ansiklopedisi*, 1353-1354, stanbul.
- Hauptmann, H., 1999 "Fırat Bölgesi Kazıları", *Kayıp Zamanların Pe inde, Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları*, 65-80, stanbul.
- Hauptmann, H., 2000: "Zur Chronologie des 3. Jahrtausend v. Chr. Am Oberen Euphrat Augrund der Stratigraphie des Nor untepe", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'euphrate Aux IVE-IIIe Millenaires Varia Anatolica XI*, Ed. C. Marrot, H. Hauptmann, 419-430.
- Herodotos 1975: Herodotes Tarihi, Çev., M.Ökmen, stanbul,
- Hodder, I., 1996:"Conclusions", *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366.
- Honingman, E., 1970: Bizans Devletinin Do u Sınırı (çev.F.I iltan), stanbul
- Hood, J.L., 1951: "Excavations at Tabara el Akrad", *AS I*, 113-145, Ankara.
- Hours, F., et al 1994: Atlas des Sites Proche Orient (14000-5700 BP), Paris.
- Hout, S. et al 2000: Kentlerin Do u u, Ankara
- Hrozny, F., 1927: "Raport Preliminaire Sur Les Fouilles Tchecoslovaques du Kültepe", *Syria VIII*, 1 vd, Paris,.
- I ık, F., 1987 : " irinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Bulleten LI-200*, 497-534.
- I ık, F., 1999: Do a Ana: Kubaba, stanbul.
- lin, M.-Segal, E., 1974: nsan Nasıl nsan Oldu, stanbul.
- nan, A., 1947: "Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi", *DTCFD 5*, 119-132, Ankara.
- nandık, H., 1965: Türkiye Bitki Co rafyasına Giri , stanbul
- pek, N., 2002: "1877-78 Osmanlı-Rus Harbi" *Türkler Ansiklopedisi XII*, Ankara, 138-176
- Junge, J., 1939: Saka-Studien, Der Ferne Nordoten in Weltbild der Antike, Leipzig, Dieterichsch Verlagsbuchhandlung.
- Kansu, .A., 1937: "1936 Yılında Ankara Ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında lk Not", *Ülkü 8/48*, 482-488, Ankara.
- Kansu, .A., 1938a: Sur Les Nouvelles Découvertes Paléolithique Faites en Anatolie Sous l' Auspice de la Sociéte Turque d'Histoire, Kopenhagen.
- Kansu, .A., 1938b: Prehistorya Ara tırmalarında Metodlar, Ankara.
- Kansu, .A., 1939:"Türk Tarih Kurumu'nun Prehistorik Ara tırmaları", *Bulleten 3/9*, 93-97, Ankara,
- Kansu, .A., 1940:Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyoku u Hafriyatı 1937, Ankara.
- Kansu, .A., 1944: "Anadolu'da Mezolitik Kültür Buluntuları", *DTCFD2/5*, 673-682, Ankara
- Kansu, .A., 1945a:"Isparta, Burdur lleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Ara tırmalarına Dair lk Rapor", *Bulleten 9/34*, 277-286, Ankara.
- Kansu, .A., 1945b: "Isparta ve Burdur Bölgesinde Tarih Öncesi Ara tırmaları", *Bulleten 9/34*, 155-156, Ankara.
- Kansu, .A., 1947:"Stone Age Cultures in Turkey", *AJA 51*, 227-232, New Jersey.
- Kansu, .A., 1960:" stanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Ara tırmaları", *Bulleten 24*, 708-710, Ankara.
- Kansu, .A., 1964: "Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da Prehistorik skan Tarihi Bakımından Ara tırmalar", *Atatürk Konferansları I*, 205-213.

- Kansu, .A., 1965: "Marmara ve Trakya Bölgesi'nde Tarih Öncesi Ara tırmaları", *Bellekten* 29, 547-548.
- Kansu, .A., 1970: "Bihinya'da Prehistorya Ara tırmaları", *Atatürk Konferansları II*, 111-118, Ankara.
- Kansu, .A., 1971: *nsanlı ın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, Ankara.
- Kansu, .A., 1972: "Yarımburgaz (Küçükçekmece- stanbul) Ma arasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Ara tırmaları ve Tuzla Kalkoliti inde Yeni Gözlemler", *TT Kong* 7, 22-32, Ankara.
- Kansu, .A.-Ozansoy, F., 1948: *Ankara Civarında Paleolitik Yeni Bulu lar*, Ankara.
- Kantemir, D., 1998: *Osmanlı mparatorlu unun Yükseli i ve Çökü ü*, stanbul
- Karaca, Ö., 1981: "Pirot Höyük 1980 Çalı maları", *KST III*, 109-114.
- Karaca, Ö., 1983: "Pirot Höyük 1981 Çalı maları", *KST IV*, 69-82.
- Karaca, Ö., 1984: "Pirot Höyük 1982 Çalı maları", *KST V*, 103-108.
- Karaca, Ö., 1985: "Pirot Höyük 1983 Çalı maları", *KST VI*, 37-48.
- Karpuz, H., 1977: "Çamu lu'da Yontma Ta Çı Kaya Resimleri", *TÜB TAK Bilim ve Teknik* 10/212, 1-6, Ankara.
- Ketin, ., 1961: *Türkiye'de Magmatik Faaliyet*, Ankara.
- Ketin, ., 1983: *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakı*, stanbul.
- Kınal, F., 1962: *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kınal, F., 1987: *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- Kınal, F., 1991: *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara
- Kırzıo lu 1953: *Kars Tarihi*, Ankara
- Kırzıo lu, F., 1973: *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, stanbul
- Koday 2004: "Ka ızman lçesinde Meyvecilik", *Do u Co rafya Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 12, Konya
- Koday 2005: *Do u Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Erzurum
- Korfmann, M., 1977a: "Demircihöyük-Eine Vorgeschichtliche Siedlung an der Phrygische-Bithynischen Grenze, Kampagne 1975", *TAD* 24/2, Ankara, 39-59.
- Korfmann, M., 1977b: "Recent Archaeological Research in Turkey: Demircihöyük, 1976", *AS* 27, London, 37-38.
- Korfmann, M., 1981: "Demircihöyük eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygische-Bithynischen Grenze Kampagne 1976", *TAD* 25/1, Ankara, 135-163.
- Korfmann, M., 1983a: "Red Cross Bowl-Angeblicher Leittyp für Troya V", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel*, 236-237, Mainz am Rhein.
- Korfmann, M., 1983b: *Demircihöyük I: Architectur, Statigraphie und Befunde*, Mainz am Rhein.
- Korfmann, M., 1985: "Recent Archaeological Research in Turkey: Be iktepe 1983", *AS* 35, London, 182-183.
- Korfmann, M., 1986: "Be ik-Yassitepe, Be ik-Sivritepe ve Be ik Mezarlı ı 1984 Ön Raporu", *KST VII*, 229-238, Ankara.
- Korfmann, M., 1987: *Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*, Mainz am Rhein.
- Korfmann, M., 1988: "Be ik-Yassitepe, 1986 Kazı Raporu", *KST VII*, 131-134, Ankara.
- Korfmann, M., 1989: "1987 Yılı Be ik-Sivritepe, Be ik-Koyu ve Troia Çalı maları", *KST X/I*, 323-330, Ankara.
- Korfmann, M., 1992: "Troia Çalı maları 1989-1990", *KST XIV/I*, 423-446, Ankara.

- Korfmann, M., 1993: "1991 Yılı Troya Çalı maları", *KST XIV/I*, 381-406, Ankara.
- Korfmann, M., 1994: "Troia 1992 Kazı Çalı maları", *KST XV/I*, 325-360, Ankara.
- Korfmann, M., 1995: "1993 Yılı Troya Çalı maları", *KST XVI/I*, 239-262, Ankara.
- Korfmann, M., 1996: "Troia 1994 Kazı Çalı maları", *KST XVII/I*, 283-303, Ankara.
- Korfmann, M., 1997: "Troia 1995 Kazı Çalı maları", *KST XVIII/I*, 213-229, Ankara.
- Korfmann, M., 1998: "1996 Troia Kazı Sonuçları", *KST XIX/I*, 427-453, Ankara.
- Korfmann, M., 1999: "1997 Troia Kazıları", *KST XX/I*, 357-370, Ankara.
- Korfmann, M., 2000: "1998 Troia Kazıları", *KST XXI/I*, 287-298, Ankara.
- Korfmann, M., 2001: "Troia 1999 Kazıları", *KST XXI/I*, 279-288, Ankara.
- Korfmann, M., et al 1994: Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit, Göttingen
- Korfmann, M., et al 1995: Kumtepe 1993 Bericht über Rettungsgrabung", *Studia Troica* 5, 212-289,
- Ko ay, H.Z., 1948: "Karaz Sondajı", *TT Kong. 3*, 165-169, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Turfan, K., 1959: "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23 / 91, Ankara, 351
- Ko ay, H.Z., 1961: "Pulur (Summary of Archaeological Research)", *AS 11*, 20-21, London.
- Ko ay, H.Z., 1962: "Pulur Kazısı, 1960", *TAD 11*, 25-28, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Vary, H., 1967: Güzelova Erzurum Kazısı, Ankara
- Ko ay, H.Z., 1970: "Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 Çalı maları*, 139-142, Ankara.
- Ko ay, H.Z., 1971: "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 99-101, Ankara.
- Ko ay, H.Z., 1972a: "Pulur (Sakyol) Kazısı 1970", *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 127-128, Ankara.
- Ko ay, H.Z., 1972b: "Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı", *TT Kong 7*, 53-55, Ankara.
- Ko ay, H.Z., 1974: Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.
- Ko ay, H.Z., 1976: Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ankara .
- Ko ay, H.Z., 1979: "Keban'ın Pulur (Sakyol) Höyü ü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar", *TT Kong. 8*, 77-80, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Akok, M., 1967: "Pulur Kazısı", *TT Kong. 6*, 14-15, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Sperling, J., 1936: Troad'da Dört Yerle me Yeri, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Turfan, K., 1959: "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23/91, 349-413, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Vary, H., 1964: Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalı maları Raporu, Ankara.
- Ko ay, H.Z.-Vary, H., 1967: Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara
- Kökten .K. 1941: "Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Ara tırmalar", *Ülkü* 17/98, 121-124, Ankara
- Kökten .K. 1943a: "Kars'ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 7/27, 601-613, Ankara.
- Kökten .K. 1943b: "Do u Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Ara tırmalarına Dair İlk Not", *DTCFD 1/2*, 119-121, Ankara.
- Kökten .K. 1944a: "Kuzey-Do u Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri", *DTCFD 3/5*, 465-484, Ankara.
- Kökten .K. 1944b: "Orta, Do u ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmalar", *Belleten* 8/32, 659-680, Ankara.
- Kökten .K. 1945: Kuzey- Do u Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri, DTCFD-III-5, Ankara
- Kökten .K. 1947a: "1946 Yılı Tarihöncesi Ara tırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler", *Belleten* 12/45, 161-163., Ankara.

- Kökten .K. 1947b:“1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *Belleten 11/43*, 431-472, Ankara.
- Kökten .K. 1947c: “Bazı Prehistorik stasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD 5/1-5*, 223-236, Ankara.
- Kökten .K. 1947d:“1947 Yılı Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *Belleten 12/45*, 223-226, Ankara
- Kökten .K. 1948:“Kars’ın Tarih Öncesi”, *TT Kong. 3*, 194-204, Ankara.
- Kökten .K. 1949:“1949 Yılı Tarihöncesi Ara tırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *Belleten 13/52*, 811-829, Ankara.
- Kökten .K. 1951:“Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD 9/3*, 201-213, Ankara.
- Kökten .K. 1952a:“Anadolu Prehistorik Yerlerinin Da ılı ı Üzerinde Bir Ara tırma”, *DTCFD 10/3-4*, 167-207.
- Kökten .K. 1952b:“Anadolu PrehistorikYerle me Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *TT Kong. 4*, 195-209, Ankara.
- Kökten .K. 1953:“1952 Yılında Yaptı m Tarih Öncesi Ara tırmaları Hakkında”, *DTCFD 11/2-4*, 177-209, Ankara.
- Kökten .K. 1955:“Antalya’da Karain Ma arasında Yapılan Prehistorya Ara tırmalarına Toplu Bir Bakı ”, *Belleten 19/75*, 271-283, Ankara.
- Kökten .K.1957:“Antalya’da Karain Ma arasında Yapılan Tarih Öncesi , Ara tırmalarına Toplu Bir Bakı ”, *TAD 7/1*, 46-48, Erzurum.
- Kökten .K.1959:“Tarsus-Antalya Arası Sahil eridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Ara tırmaları”, *TAD 8/2*, 10-16, Ankara.
- Kökten .K. 1960: “Anadolu-Mara Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidi ”, *TAD 10/1*, 47-48, Ankara.
- Kökten .K. 1962:“Mara ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Ara tırmaları Hakkında Kısa Rapor”, *TAD 11/1*, 40-41, Ankara.
- Kökten .K. 1963: “ stanbul’un Batısında Eskita (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, *DTCFD 20/3-4*, 277-278, Ankara.
- Kökten .K. 1964a:“Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, *Türk Co rafya Dergisi 22-23*, 17-27, Ankara.
- Kökten .K. 1964b:“Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen Vorgeschichte”,*Anadolu(Anatolia) 7*, 59-86, Ankara.
- Kökten .K. 1967:Karain Klavuzu (Antalya), Ankara.
- Kökten .K. 1970:“Yazılıkaya’da ve Kurban a Ma arasında (Kars-Çamu lu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri”, *Karseli 6/69*, 2-16.
- Kökten .K. 1971:“Keban Baraj Gölü Alanında Ta Devri Ara tırmaları, 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 13-16, Ankara.
- Kökten .K. 1974:“Keban Baraj Gölü Alanında Ta Devri Ara tırmaları, 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalı maları*, 1-5, Ankara.
- Kökten .K. 1975:“Kars ve Çevresinde Dip Tarih Ara tırmaları Yazılıkaya Resimleri”, *Atatürk Konferansları V*, 95-104, Ankara.
- Kökten .K. et al 1945:“1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında lk Kısa Rapor”, *Belleten 9/35*, 361-400, Ankara.
- König, F., 1967:Handbuch Der Claidischen Inscrifthen, Osnabrück.
- Krupnov, F.I., 1964:“The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community”, *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 31-42.
- Lamb, W, 1932:“Schliemann’s Prehistoric Sites in the Troad”, *PZ 23*, 111-131, Berlin.

- Lamb, W., 1954: "The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours", *AS IV*, 21-32, London.
- Lambrianides, K., et al 1996: "The Marda Çay Delta Archaeological Project, First Preliminary Report", *AS 46*, 167-200, London.
- Lambrianides, K.-Spencer, N., 1998a: "Madra Çay", *Anatolian Archaeology 3*, 18-19
- Lang, DM, 1970: *Armenia: Cradle of Civilization*, London Armenia.
- Lehmann-Haupt, C.F., 1926: *Armenien II-2*, Leipzig, 1926: "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", *Rellexion der vor-geschichte*, Berlin, 347-349
- Lloyd, S., 1967: *Early Highland Peoples of Anatolia*, London.
- Lloyd, S.-Mellaart, J., 1955: "Beycesultan Excavations: First Preliminary Report", *AS 5*, 101-135, London.
- Lloyd, S.-Mellaart, J., 1958: "Beycesultan Excavations", *AS 8*, 93-125, London.
- Lloyd, S.-Mellaart, J., 1959: "Beycesultan Excavations", *AS 9*, 35-50, London.
- Lloyd, S.-Mellaart, J., 1962: *Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London.
- Lloyd, S.-Mellaart, J., 1965: *Beycesultan II*, London
- Luckenbill, D.D., 1968: *Ancient Records of Assyria and Babylonia-II*, New York, 1968
- Maisels, C.K., 1999: *Uygarlı ın Do u u*, Ankara.
- Mansel, A.M., 1945: "Urartu Tarihi ve Medeniyeti", *Be inci Üniversite Haftası: Van, stanbul*, 114 vd.
- Mansel, A.M., 1971: *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara
- Matthews, R., 1996a: "Systematic Surface Collection", *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 73-77.
- Matthews, R., 1996b: "Surface Scraping and Planning", *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 79-99.
- Marr, N.A., 1919: *Zapiski Kavkasskogo Muzeya*
- Mellaart, J., 1954: "Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey", *AS 4*, 175-240, London.
- Mellaart, J., 1957: "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age", *AS 7*, 55-88, London.
- Mellaart, J., 1958a: "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean", *AJA 62*, 9-33, New Jersey.
- Mellaart, J., 1958b: "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report", *AS 8*, 127-156, London.
- Mellaart, J., 1959a: "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958", *AS 9*, 51-65, London.
- Mellaart, J., 1959b: "Notes on The Architectural Remains of Troy I And II", *AS 9*, 131-162, London.
- Mellaart, J., 1960a: "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959", *AS 10*, 83-104, London.
- Mellaart, J., 1960b: "Excavations at Hacilar. 1959", *TAD10/1*, 67-68, Ankara.
- Mellaart, J., 1961a: "Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960", *AS 11*, 39-75, London.
- Mellaart, J., 1961b: "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I", *AS 11*, 159-184, London.
- Mellaart, J., 1962: "Anatolia c. 4000-2300 B.C.", *CAH 1, Bölüm XVII*, Cambridge.
- Mellaart, J., 1970: *Excavations at Hacilar I-II*, Edinburgh.
- Mellaart, J., 1971: "Prehistory of and its Relations with the Balkans", *Studia Balcanica 5*, 120-137, Sofia.
- Mellaart, J., 1975: *The Neolithic of the Near East*, London

- Mellaart, J., 1981: "The Prehistoric Pottery from the Neolithic to the Beginning of EB VI (c. 7000-2500 BC)", *The River Qoueig, Northern Syria and its Catchment-1*, *BAR International Series* 98, 131-139, Oxford.
- Mellaart, J., 1982: "Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age", *Studi Eblaiti* 5, 15-32.
- Mellink, M.J., 1956: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 59, 231-240, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1960: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 64, 57-69, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1961: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 65, 71-85, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1962: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 66, 71-85, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1963: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 67, 173-190, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1964a: "Archaeology in Asia Minor: Gaziantep Area", *AJA* 68, 149-166, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1964b: "An Akkadian Illustration of a Campaign in Cilicia?", *Anatolia* 7, 101-115, Ankara
- Mellink, M.J., 1965: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 69, 133-149, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1967: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 71, 155-174, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1968: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 72, 125-147, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1969: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 73, 203-227, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1970: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 74, 157-188, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1971: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 75, 161-181, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1972: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 76, 165-188, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1973: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 77, 169-193, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1974: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 78, 105-130, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1975: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 79, 201-222, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1976: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 80, 261-289, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1977: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 81, 289-321, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1978: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 82, 315-338, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1979: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 83, 331-344, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1980: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 84, 501-518, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1981: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 85, 463-479, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1982: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 86, 557-576, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1983: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 87, 427-442, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1984: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 88, 441-459, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1985: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 89, 547-567, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1987: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 91, 1-30, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1988: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 92, 101-131, New Jersey.
- Mellink, M.J., 1989: "Archaeology in Asia Minor", *AJA* 93, 105-133, New Jersey.
- Memi , E., 1987: *skitlerin Tarihi*, Konya
- Memi , E., 1989: *Eskiça Türkiye Tarihi*, Konya,
- Memi , E., 1990: "M.Ö. 2. Bin yılda Hitit-Ga ka Münasebetleri", *Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bildirileri I*, Samsun, 103-110.
- Meriggi, P., 1966: "Quarto Viaggio Anatolica", *Oriens Antiquus* 5, 67-109, Roma.
- Me çeninov, I.I., 1931: Afo VII, H4
- Miller, N., 1996: "Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacınebi Tepe", *Anatolica* 22, 168-172, Leiden.
- Minns, E.H., 1970: "The Scythians and Northern Nomads" *The Cambridge Ancient History*, Cambridge
- Minzoni, A.-Deroche, 1988: "1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Ara tırmalar", *AraST VI*, 591-594, Ankara.

- Minzoni, A.-Deroche 1993: "Middle and Upper Paleolithic in the Taurus-Zagros Region", *The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus*, 147-158, Pennsylvania.
- Naumann, R., 1985: Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara.
- Niğanci 1975: Sıklık Dağılımları ve Hava Durumlarına Bağlılıkları Çinde Türkiye'nin Yaşadıkları Artılarının İncelenmesi, Erzurum
- Orthmann, W., 1963: Frühe Keramik von Bozazköy, Berlin.
- Orthmann, W., 1970: "Eskiyapar", *AfO* 23, 156, Berlin.
- Özbakan, M., 1981: "Tülintepe, Tepecik, Kızıltepe Kazılarına ait C-14 Sonuçları", *TÜB TAK-ARÜTOB II/2*, 95-99, İstanbul.
- Özbal, H., 1983: "Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları", *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 203-217, İstanbul.
- Özbaran, M., 1995: "The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz", *Halet Çambel çin Prehistorya Yazıları*, 27-39, İstanbul.
- Özbek, M., 1986: "Değirmentepe Eski İnsan Topuluklarının Demografik ve Antropolojik Açısından Analizi", *ArkST I*, 107-130, Ankara.
- Özbek, M., 1989: "Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları", *ArkST IV*, 121-152, Ankara.
- Özdoğan, M., 1977: Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması, Ankara.
- Özdoğan, M., 1982: "Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları", *TAD* 26/1, 37-61, Ankara.
- Özdoğan, M., 1983a: "Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları", *KST IV*, 137-142, Ankara.
- Özdoğan, M., 1983b: "Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region", *Beiträge zur Alterumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel*, 401-411, Mainz am Rhein.
- Özdoğan, M., 1984: "Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları", *AraST I*, 63-68, Ankara.
- Özdoğan, M., 1985: "1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları", *AraST II*, 221-232, Ankara.
- Özdoğan, M., 1986: "1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları", *AraST III*, 409-420, Ankara.
- Özdoğan, M., 1993: "Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition", *Anatolica* 19, 173-193, Leiden.
- Özdoğan, M., 1994: "Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers", *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 267-277, Berlin.
- Özdoğan, M., 1995: "Yakındoğu Neolitik ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, 267-280, İstanbul.
- Özdoğan, M., 1996a: "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İnkler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, 19-30, İstanbul.
- Özdoğan, M., 1996b: "Tarihöncesi Döneminde Trakya", *Anadolu Araştırmaları* 14, 329-360, İstanbul.
- Özdoğan, M., et al 1991: "1989 Yılı Çayönü Kazıları", *KST XII/1*, 71-86, Ankara.
- Özdoğan et al 1992: "1990 Yılı Çayönü Kazısı ve Onarım Çalışmaları", *KST XIII/1*, 97-125, Ankara.
- Özdoğan, M., et al 1993: "1991 Yılı Çayönü Kazıları", *KST XIV/1*, 71-86, Ankara.
- Özdoğan, M., et al 1994: "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Bir Genel Değerlendirme", *KST XV/1*, 103-122, Ankara.

- Özdoğan, M.-Özdoğan, A., 1990: "Çayönü, A Conspectus of Recent Work", *Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours*, 3877-396, Paris.
- Özdoğan, M.-Özdoğan, A., 1993: "Pré-Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Reference to the Çayönü Sequence", *Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, 87-103, Roma.
- Özey, R., 2002: Siyasi Coğrafya İstanbul
- Özdoğan, A., 2001: "Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millennium BC", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, ed. O. Belli, İstanbul University Rectorate Publication, İstanbul, 2001: 326-330.
- Özgüç, T., 1945: "Ön Tarihte Anadolu Yapıları", *DTCFD 2/3*, 41-71, Ankara.
- Özgüç, T., 1948: "Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri", *TT Kong 3*, 393-419, Ankara.
- Özgüç, T.-Akok, M., 1958: Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlı 1 ve İskan Yeri, Ankara.
- Özkan, H. "Tortum Haholu (Hahuli) Manastırı ve Türk Sanatıyla Olan İlişkileri", Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi Erzurum 2000
- Özsait, M., 1979: "Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", *TT Kong 8*, 101-106, Ankara.
- Palmieri, A., 1972: "Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", *TAD 19/2*, 203-211, Ankara.
- Palmieri, A., 1977: "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)", *TAD 24/2*, 123-132, Ankara.
- Palmieri, A., 1984: "Arslantepe Excavations, 1982", *KST V*, 97-102, Ankara
- Palmieri, A., 1987: "The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya", *KST VIII*, 67-74, Ankara.
- Palmieri, A., et al. 1996: "The Composition of Ores and Slags Found at Arslantepe, Malatya", *Archaeometry 94. The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, eds. Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 447-449, Ankara.
- Payne, S., 1972: "Can Hasan III. The Anatolian Ceramic and the Greek Neolithic", *Papers in Economic Prehistory*, 191-194, Cambridge.
- Payne, S., 1979: "Can Hasan III, Animal Bones-The Year's Work", *AS 29*, 8-9, London.
- Payne, M., 1995: Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,
- Pehlivan, M., 1984: En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılına Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum, (Basılmamış Doktora Tezi) 1984.
- Perrot, J., 1962: Reconnaissance Archéologiques en Turquie 1 Meridionale 1961, Jerusalem.
- Piotrovskii, B.B., 1962: "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", *VI. International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, Moscow, 7.
- Prasek, J., 1968: Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Rice, T.T., 1958: The Scythians, London
- Roodenberg, J.J., 1981: "Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları", *KST III*, 93-94, Ankara.

- Roodenberg, J.J., 1982: "Note Sur La Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük", *Anatolica* 9, 27-32, Belgique.
- Roodenberg, J.J., 1985: "1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları", *KST VI*, 1-4, Ankara.
- Rosenberg, M., 1992: "The Batman Rivr Archaeological Reconnaissance Survey, 1990", *Ara ST IX*, 447-460, Ankara.
- Rosenberg, M., 1993: "The Hallan Çemi Excavation 1991", *KST XIV*, 117-130, Ankara.
- Rosenberg, M., 1994: "A Preliminary Descripton of Lithic Industry from Hallan Çemi", *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, 223-238, Berlin.
- Rosenberg, M., 1995a: "Hallan Çemi Kazısı 1992", *KST XVI/I*, 85-94, Ankara.
- Rosenberg, M., 1995b: "The Hallan Çemi Excavation 1993", *KST XVI/I*, 79-83, Ankara.
- Rosenberg, M.-Togul, H., 1991:"The Batman River Archaeological Site Survey, 1990", *Anatolica* 17, 241-254, London.
- Russel, H.F., 1980: Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, London
- Sagona, A. 1984:The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford.
- Sagona, A., 2000: "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euprate aux IVe-IIIe Millenaires*, 329-373.
- Sagona, A., et al. 1995: "Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report", *AS 45*, 193-218, London.
- Sagona, A., et al. 1996: "Excavations at Sos Höyük-1994", *KST XVII/I*, 129-150, Ankara.
- Sagona, A., et al. 1997a: "Excavations at Sos Höyük-1995", *KST XVIII/I*, 13-143, Ankara.
- Sagona, A., et al. 1997b: "Excavations at Sos Höyük, 1996; Third Preliminary Report", *Anatolica* 23, 181-226, Leiden.
- Sagona, A., et al. 1998a: "Excavations at Sos Höyük, 1996", *KST XIX/I*, 245-250, Ankara.
- Sagona, A., et al. 1998b: "Excavations at Sos Höyük, 1997; Fourth Preliminary Report", *Anatolica* 24, 31-64, Leiden.
- Sagona, A.-Sagona, C., 2000:"Excavations at Sos Höyük, 1998", *KST XXI/I*, 143-144, Ankara.
- Sagona, A.-Sagona, C., 2001b: "Excavations at Sos Höyük, 1999", *KST XXII/I*, 129-131, Ankara.
- Sanver, M., 1984:" kiztepe I-II ve Tepecik Örneklerinden Elde Edilen Arkeomanyetik Alan iddeti Verileri", *TÜB TAK-ARÜTOB IV*, 185-203, Ankara .
- Saray, M., 1998:Türk-Rus Münasabetlerinin Bir Analizi
- Sayce, H., 1929:100 JRAS, 335
- Schaffer, J.F.A., 1948:Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale, London.
- Schliemann, H., 1881:Ilios, The City and Country of the Trojans, London
- Schliemann, H., 1884:Troja, London.
- Schmökel, 1961:Kulturgeschichte des alten orient, Stuttgart
- Seeher, J., 1987:Demircihöyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, III, 1, Die Keramik 1, Mainz am Rhein.
- Seeher, J., 1993:"Demircihöyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları", *KST XIV/I*, 365-379, Ankara.

- Seeher, J., 2000: Die Bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket, Tübingen.
- Serdaro lu, Ü., 1977: A a ı Fırat Havzasında Ara tırmalar 1975, Ankara.
- Sevin, V.-YüceI, Y., 1990:Türkiye Tarihi, Ankara
- Sevin, V., 1989: "Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *AnAr XI*, 47.
- Sevin, V.-Caneva I., 1995:"1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVI/I*, 27-42, Ankara.
- Sevin, V.-Caneva, I., 1996:"1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", *KST XVII/I*, 71-93, Ankara.
- Sevindi, C., 1999:Sarıkamı 'ın Co rafi Etüdü, (Basılamamı Doktora Tezi), Ezrurum.
- Speiser, E., 1948: "Hurrians and Subarians", *JAOS* 68, 1-13.
- Sperling, J.W., 1976:"Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934", *Hesperia* 45, 305-364, Wien.
- Stein, G.J., et al 1997: "Excavations at Hacinebi, Turkey-1996: Preliminary Report", *Anatolica* 23, 111-171, Leiden.
- Stein, G.J.-Mısır, A., 1994a:"Excavations at Hacinebi, 1992", *KST XVI*, 131-152, Ankara .
- Stein, G.J.-Mısır, A., 1994b: "Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", *Anatolica* 20, 145-189, Leiden.
- Stein, G.J.-Mısır, A., 1995:"Excavations at Hacinebi, 1993", *KST XVI/I*, 121-140, Ankara .
- Stein, G.J.-Mısır, A., 1996:"1994 Excavations at Hacinebi Tepe", *KST XVII/I*, 109-128, Ankara.
- Streck 1975:Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige biz zum untergange Ninivehs I, Leipzig
- Sümer, F., 1976: Safevi Devletinin Kurulu u ile Geli iminde Türklerin Rolü, Ankara
- Sür 1964: Türkiye'de Kar Ya ı ları ve Yerde Kalma Müddetleri Üzerinde Br. Etüd. Ankara, s. 9
- ahin, C., 2002:Türkiye Fiziki Co rafyası, Ankara
- aro lu, F.-Yılmaz, Y., 1986:"Do u Anadolu'da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri", *MTA Dergisi* 107, 83-89, Ankara.
- aro lu, F.-Güner, Y., 1981:"Do u Anadolu'nun Jeomorfolojik Geli imine Etki Eden Ö eler: Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma li kileri", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni* 14, 40-41, Ankara.
- enel, A., 1995: İkel Topluluktan Uygur Topluma Geçi A amasında Ekonomik, Toplumsal ve Dü ünsel Yapıların Etkile imi, Ankara.
- enyürek, M.S., 1944:"Ankara Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not", *DTCFD* 2/2, 345-348, Ankara.
- enyürek, M.S., 1949: "Truva Civarında Kumtepe'de Bulunmu Olan skeletlere Dair Bir Not", *DTCFD* 7/2, 295-304, Ankara.
- enyürek, M.S., 1954: " A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe", *Belleten* 18/69, 247-270, Ankara.
- enyürek, M.S., 1958b:"1958 Yılında Samanda Yakınında Bir Ma arada Yapılan Sondaj", *Anadolu (Anatolia)* 3, 57-63, Ankara.
- enyürek, M.S., 1959a: "Tıkalı Ma aranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not", *Belleten* 23, 10-26, Ankara.
- enyürek, M.S., 1959b: "Tarih öncesi Ara tırmaları", *Belleten* 23, 688-689, Ankara.
- enyürek, M.S., 1960:"Tarih öncesi Ara tırmaları", *Belleten* 24, 149-161, Ankara.
- enyürek, M.S., 1961b: "Hatay ve Adıyaman'da Tarih Öncesi Ara tırmaları", *Belleten* 25/98, 518, Ankara.

- enyürek, M.S., et al 1950: "Larisa Civarında Höyücekte Yapılan Sondaj", *Belleten* 14/55, 487-495, Ankara.
- enyürek, M.S.-Bostancı, E.Y., 1956: "The Excavations of a Cave Near the Village of Ma aralık in the Vilayet of the Hatay", *Anadolu (Anatolia)* 1, 81-83, Ankara.
- enyürek, M.S.-Bostancı, E.Y., 1958a: "Hatay Vilayetinde Prehistorya Ara tırmaları", *Belleten* 22/86, 147-156, Ankara.
- enyürek, M.S.-Bostancı, E.Y., 1958b: "Hatay Vilayetinin Paleolitik Kültürleri", *Belleten* 22/86, 171-190, Ankara.
- Tarhan, T., 1975: "Urartu Merkezinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", *MTREB* 4, 44.
- Tarhan, T., 1986: "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", *TT. Kong.* 9, 285 vd..
- Tarhan, T.-Sevin, V., 1976-1977: "Van Bölgesinde Urartu Ara tırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler" *AnAr* 4-5, 273 vdd.
- Tetik, M., 1986: Kuzeydo u Anadolu'daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Ko ulları. Atatürk Üniv. Fen-Edeb. Fak. Co rafya Böl. (Yayınlanmamı Doktora Tezi), Erzurum,
- Tomsky, J., 1982: Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden.
- Tomsky, J., 1992: Das Mittelpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden
- Topalo lu Y.2006: Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Ara tırmaları, A.Üniversitesi Sos. Bil.Ens. Basılmamı Yüksek Lisans Tezi, Erzurum
- Toprak-Su 1978: Türkiye Arazi Varlı ı, Topraksu Genel Müdürlü ü Yayınları, Ankara
- Tosun, M., 1956: Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu, Ankara..
- Toynbee, A., 1978: Tarih Bilinci, stanbul
- Turan, O., 1975: Selçuklular Zamanında Türkiye, stanbul
- Turan, O., 1993: Do u Anadolu Türk Devletleri Tarihi, stanbul
- Türkmeno lu, A.C.-Göktürk, E.H., 1996: "An Investigation on the Manufacturing Technology of the De irmentepe (Malatya) Pottery", *Archaeometry* 94. *The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry*, 599-607, Ankara.
- Umar, B., 1982: Türkiye Halkının İlk Ça Tarihi, zmir.
- Uzun 1991: Ka ızman ve Çevresinin Fizikî Co rafyası, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst., Basılmamı Doktora Tezi Erzurum
- van Loon, M.N., 1971a: "Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazı ", *AS* 21, 17-19, London.
- van Loon, M.N., 1971b: "Korucutepe Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalı maları*, 47-56, Ankara.
- van Loon, M.N., 1973 "The Excavations at Korucutepe, Turkey. 1968-1970: Preliminary Report", *JNES* 32, 357-444, Chicago.
- van Loon, M.N., 1975: Korucutepe I, Amsterdam
- van Loon, M.N., 1978: Korucutepe II, Amsterdam.
- van Loon, M.N.-Güterbock, H.G., 1970: "The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazı ", *TAD* 18/2, 127-132, Ankara.
- van Loon, M.N.-Güterbock, H.G., 1972a: "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalı maları*, 79-81, Ankara.
- van Loon, M.N.-Güterbock, H.G., 1972b: "The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazı ", *TAD* 19/1, 127-131, Ankara.
- Vernadsky 1943: A History of Russia I, New Haven

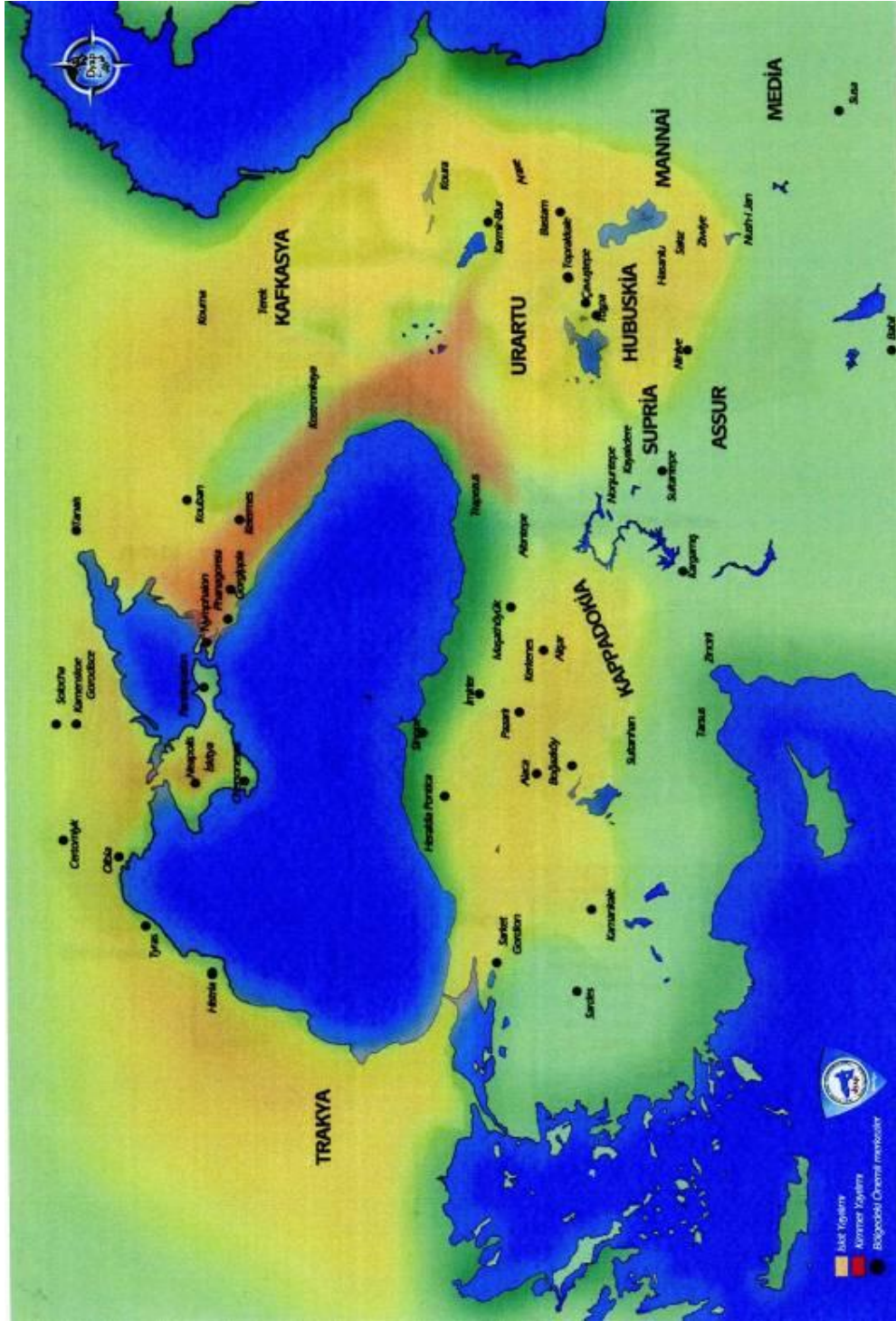
- von der Osten, H.H., 1929: Explorations in the Asia Minor, 1927-28, Chicago.
- von der Osten, H.H., 1930: Explorations in the Asia Minor, 1929, Chicago.
- von der Osten, H.H., 1933: Discoveries in Anatolia 1930-31, Chicago
- von der Osten, H.H., 1937: The Alishar Höyük. Season of 1930-1932. Part 1, Chicago.
- Weiner, J., 1992: "Beobachtungen zum Hornstein-Rohmaterial und seinem schlagtechnischen Verhalten", *Hasek Höyük*, 225-237, Tübingen.
- Weiner, J., et al 1992: "Mineralogische Untersuchungen an Späturukzeitlicher und Frühbronzezeitlicher Keramik", *Hasek Höyük*, 86-100, Tübingen.
- Xenophon 1943: Onbinlerin Dönü ü (çev.H.Örs), stanbul
- Yakar, J., 1979: "Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology", *AS* 29, 51-67, London.
- Yakar, J., 1984: "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I", *AS* 34, 59-86, London.
- Yakar, J., 1985a: The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, 1-2, Oxford.
- Yakar, J., 1985b: "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II", *AS* 35, 25-38, London.
- Yakar, J., 1991: Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period, Jerusalem.
- Yakar, J., 1994: Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period. Supplement No: 1, Jerusalem.
- Yakar, J., 1997: "Hacılar", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East I*, 448-449, New York, Oxford.
- Yakar, J.-Salzmann, A.G., 1979: "Archaeological Survey in the Malatya and S vas Provinces, 1977", *Tel Aviv* 6, 34-53, Tel Aviv.
- Yalçinkaya, ., 1981: "La Paléolithique Inférieur de Turquie", *Préhistoire du Levant*, 207-218, Lyon
- Yalçinkaya, ., 1985: "Ara tirmaların I ı nda Anadolu Alt Paleoliti i ve Sorunlarına Genel Bir Bakı ", *Antropoloji* 12, 395-435, Ankara.
- Yalçinkaya, ., 1990: "1989 Yılı Karain Kazıları", *KST XI/I*, 39-57, Ankara.
- Yalçinkaya, ., 1994a: "1992 Yılı Karain Kazıları", *KST XV/I*, 23-42, Ankara.
- Yalçinkaya, ., 1995a: "Anadolu skan Tarihinde Katran Da ı", *1994 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları*, 55-76, Ankara.
- Yalçinkaya, ., 1995b: "Karain Kazıları, 1993", *KST XVI/I*, 1-25, Ankara.
- Yalçinkaya, ., 1996: "Karain Kazıları, 1994", *KST XVII/I*, 21-47, Ankara.
- Yalçinkaya, ., et al. 1997: "1990-1995 Öküzini Kazıları I ı nda Anadolu Paleoliti inin Önemi", *KST XVIII/I*, 1-9, Ankara.
- Ye ingil, Z., 1983: "Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekni i ile Bulunmu Ya ları", *TÜB TAK-ARÜTOB III/3*, 253-258, stanbul.
- Yener, K.A., 2000: "The Amuq Valley Regional Project 1995-1998", *AJA* 104, 57-62, New Jersey.
- Yener, K.A., et al 1996: "The Oriental Institute Amuq Valley Projects, 1995", *Anatolica* 22, 49-84, Leiden.
- Yener, K.A., et al 1998: "Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis", *XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 1987, Kongereye Sunulan Bildiriler* 3, 547-555.
- Yılmaz 1984: Horasan-Sarıkamı Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fizikî ve Tatbikî Fizikî Co rafyası. Atatürk Üniv. Fen- Edebiyat Fak. Co rafya Bölümü, (Yayınlanmamı Doktora Tezi), Erzurum

Zorlu-Lelo lu 1976: Kars-Ka ızman İçesi ve Dolayının Hidojeolojik Etüt Raporu, D.S. . Genel Müdürlü ü Jeoteknik Hizmetler ve Yeraltı Suları Dairesi Ba kanlı ı, Ankara, 1976

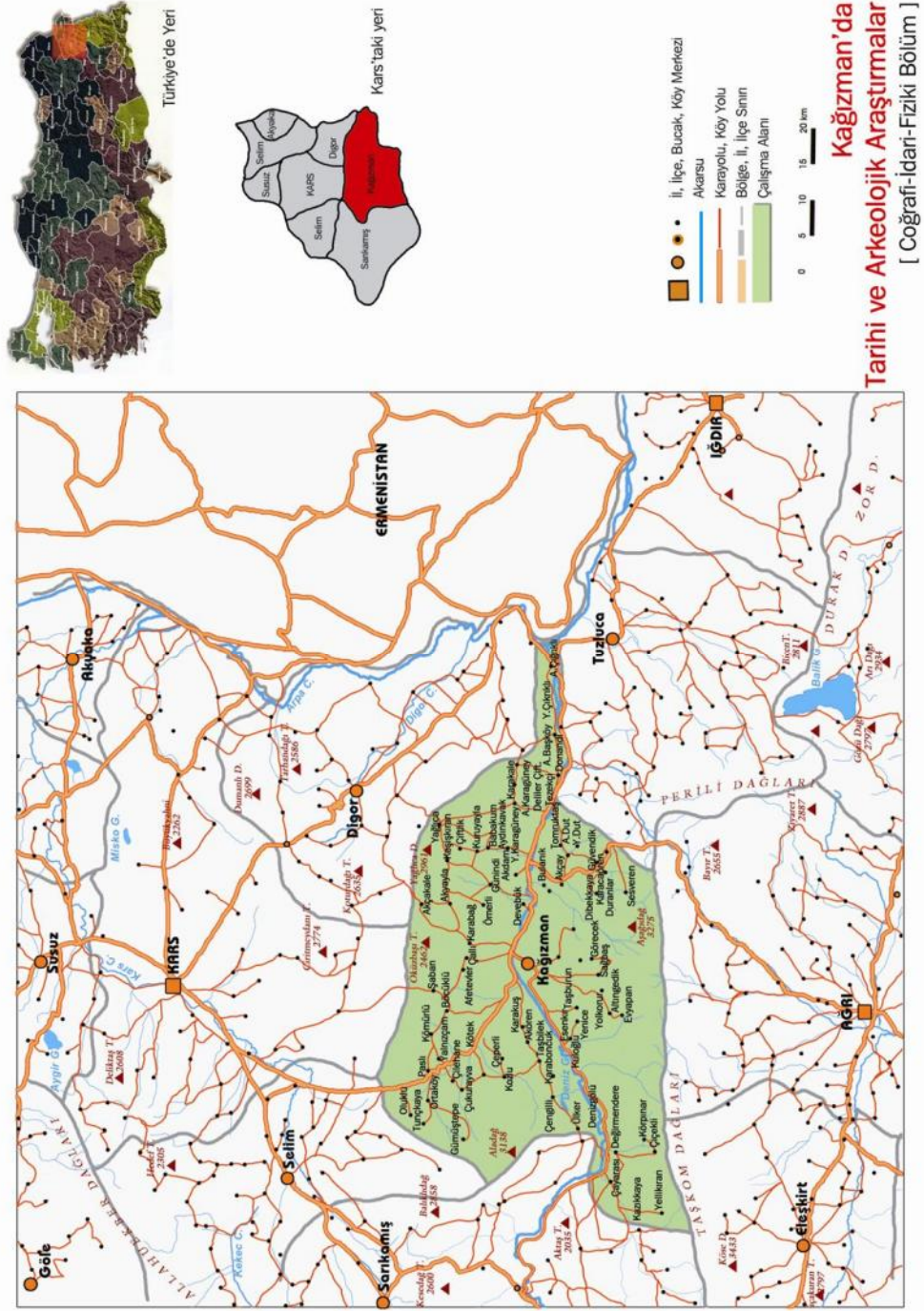

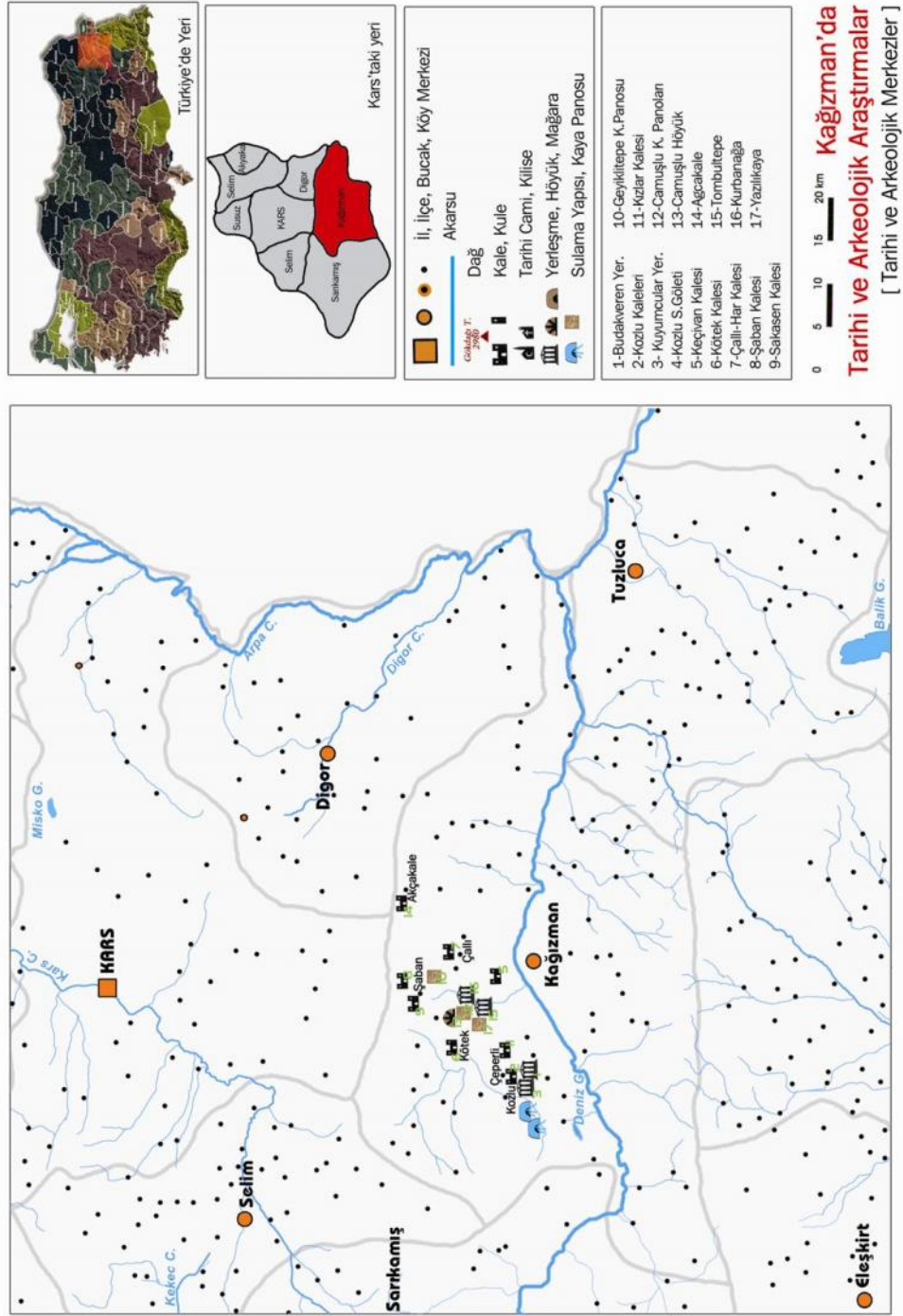
Harita-3 skit Kimmer Yayılım Haritası (Topalo lu 2006'dan)

Kağızman'da
Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar
 [Coğrafi-İdari-Fiziki Bölüm]

Harita-4 Çalışma Alanı Coğrafi Yapısı

Harita-5 Tespit Edeilen Tarihi ve Arkeolojik Merkezler

KA IZMAN	Paleolitik	Mezolitik	Neolitik	Kalkolitik	Tunç Ça ı	Demir Ça ı	Orta Ça
Budakveren Yerle mesi					•	•	•
Kozlu Kalesi						•	
Kuyumcular Yerle mesi						•	
Kozlu Sulama Tesisi						•	
Keçivan Kalesi						•	•
Kötek Kalesi						•	•
Çallı Kalesi						•	•
aban Kalesi					•	•	
Sakasen Kalesi					•	•	
Geyiklitepe Panoları						•	
Kızlar Kalesi					•	•	
Camu lu Kaya Panoları							
Camu lu Höyük						•	
Agca Kalesi							•
Tombultepe	•						
Kurbana a	•						
Yazılıkaya	•						

Tablo-1 Tespit Edilen Merkezleri Ça lara Göre Da ılımı

Resim-1 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-2 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-3 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-4 Budakveren Yerle mesi- Kozlu/Ka ızman

Resim- 5 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-6 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-7 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-8 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-9 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-10 Kozlu Kalesi- Kozlu/Ka ızman

Resim-11 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman

Resim-12 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman

Resim-13 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman

Resim-14 Kuyumcular Yerle mesi- Kozlu /Ka ızman

Resim-15 Kozlu Göletleri (Arifin Göleti) Kozlu-Ka ızman

Resim-16 Kozlu Göletleri (Arifin Göleti) Kozlu-Ka ızman

Resim-17 Kozlu Gölletleri- Kozlu-Ka ızman

Resim-18 Kozlu Gölletleri- Kozlu-Ka ızman

Resim-19 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-20 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-21 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-22 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-23 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-24 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-25 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-26 Keçivan Kalesi- Keçivan /Ka ızman

Resim-27 K tek Kalesi- K tek/Ka ızman

Resim-28 K tek Kalesi- K tek/Ka ızman

Resim-29 Ktek Kalesi- Ktek/Ka ızman

Resim-30 Ktek Kalesi- Ktek/Ka ızman

Resim-31 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman

Resim-32 Çallı(Har) Kalesi- Çallı/Ka ızman

Resim-33 alı(Har) Kalesi- alı/Ka ızman

Resim-34 alı(Har) Kalesi- alı/Ka ızman

Resim-35 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-36 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-37 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-38 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-39 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-40 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-41 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-42 aban Kalesi- aban-Ka ızman

Resim-43 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

Resim-44 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

Resim-45 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

Resim-46 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

Resim-47 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

Resim-48 Sakasen Kalesi- aban/Ka ızman

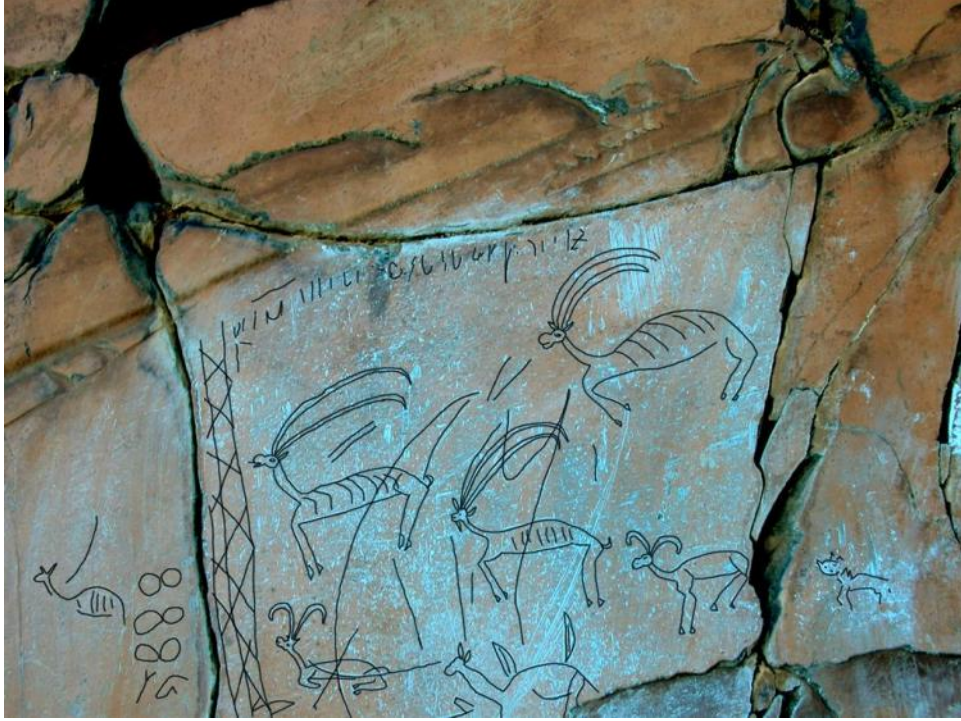

Resim-49 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

Resim-50 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

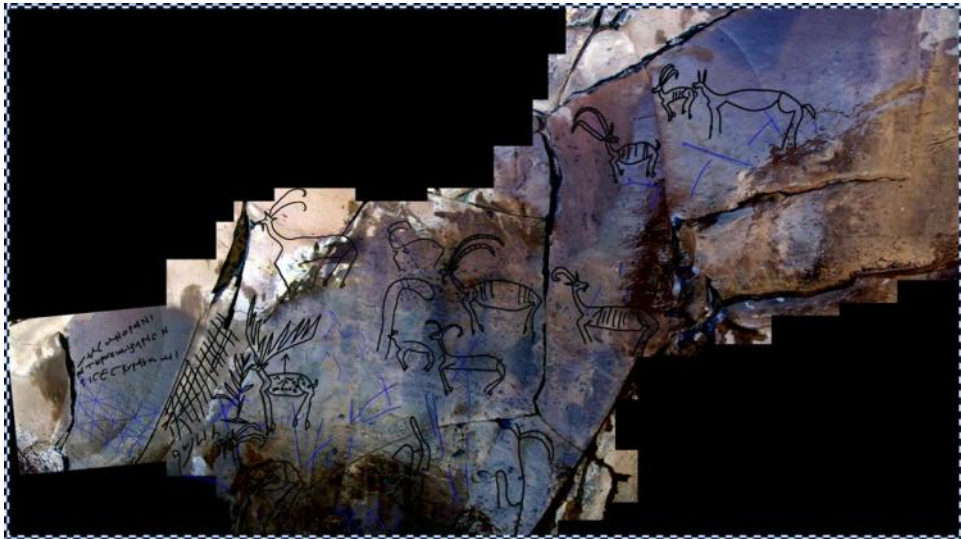
Resim-51 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

Resim-52 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

Resim-53 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

Resim-54 Geyiklitepe Panoları- aban/Ka ızman

Resim-55 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-56 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-57 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-58 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-59 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-60 Kızlar Kalesi- Çeperli/Ka ızman

Resim-61 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-62 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-63 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-64 Çamu lu Kaya aretleri- Çamu lu/Ka ızman

Resim-65 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-66 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

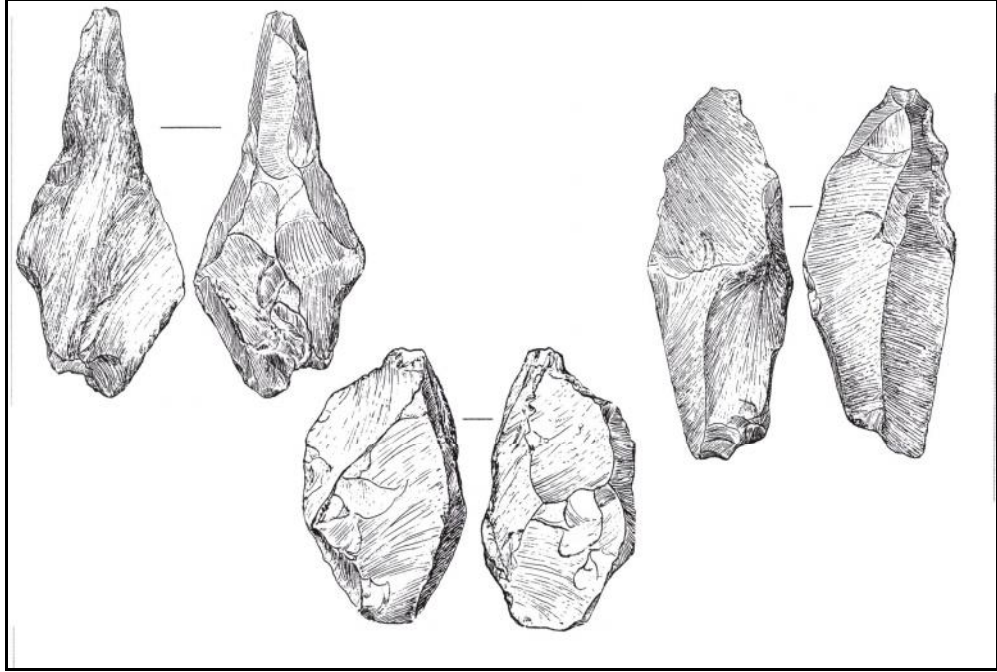

Resim-67 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-68 Akçakale Kalesi- A cakale/Ka ızman

Resim-69 Tombultepe-K.Kökten-1975

Resim-70 Kurbana a-Ka ızman

Resim-71 Kurbana a-Ka ızman

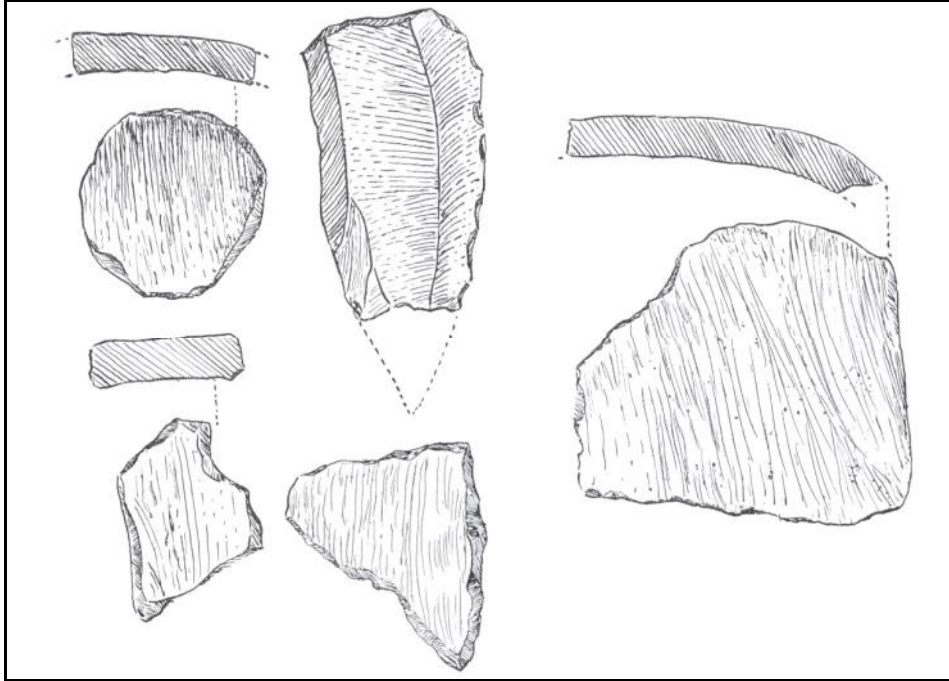

Resim-72 Kurbana a-Ka ızman

Resim-73 Kurbana a-Ka ızman

Resim-74 Kurbana a Erken Tunç Keramikleri ve Bazalt u-K.Kökten-1975

Resim-75 Yazlıkaya Kaya Panoları-Kaizman

Resim-76 Yazlıkaya Kaya Panoları-Kaizman

Resim-77 Yazlıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

Resim-78 Yazlıkaya Kaya Panoları-Ka ızman

ÖZGEÇM

1972 yılında Konya'nın Altınekin ilçesinde doğdu. İlk ve ortaöğretimini Altınekin'de tamamladıktan sonra 1989 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne kayıt yaptırdı. Aynı bölümden 1989 yılında mezun oldu. 1993 yılında öğretmenlikte başladı. Halen Erzurum Cumhuriyet İlköğretim Okulunda Sosyal Bilgiler Öğretmenliği yapmaktadır. Eskiçağ Tarihi ile ilgili gerek ulusal gerekse uluslararası projelerde kazı ve yüzey araştırmalarına katıldı. 2005 yılında Kars Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans yaptı. Halen evli ve iki çocuk annesidir.